

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Sosyolojisi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MÜSLÜMAN ERMENİLER: MUŞ VE SASON ÖRNEĞİ

Mehmet Ozan AHNAS
16923002

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Esra ASLAN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Sosyolojisi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MÜSLÜMAN ERMENİLER: MUŞ VE SASON ÖRNEĞİ

Mehmet Ozan AHNAS
16923002

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Esra ASLAN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Müslüman Ermeniler: Muş ve Sason Örneği” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/06/2019

Mehmet Ozan AHNAS

İmza

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Mehmet Ozan AHNAS tarafından yapılan “Müslüman Ermeniler: Muş ve Sason Örneği” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı

Adı Soyadı

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet KAYA

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Esra ASLAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ayhan ERCÜMENT

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 24/06/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Etno-dinî bir grup olarak Ermeniler, sosyal bilimlerin birçok dalında konu edilmiş, disiplinler arası bir alana işaret eder. Türkiye’de yaşayan Ermeniler hakkında ciddi bir araştırma birikimi olmakla beraber Ermeni toplumunun dinî ve sosyal hayatının din sosyolojisinin imkânları çerçevesinde ele alınma ihtiyacı varlığını devam ettirmektedir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı koşullarında yaşadıkları ağır kayıplar ve devamında yaşananların yarattığı dönüşümleri, sosyolojik bir bakış açısıyla tartışmadan anlamak ve açıklamak zordur. Bu süreç içerisinde Müslüman olmuş Ermeniler, günümüzde din sosyolojisinin yaklaşım ve yöntemleriyle irdelenmeyi gerektirmektedir.

Muş ve Sason’da yaşayan Müslüman Ermenilerin, etnik, dinî ve kültürel hayat görünümünün din sosyolojisi bağlamında ele alınmasını amaçlayan bu çalışmaya tecrübe ve birikimleriyle birçok insan katkı sağlamıştır. İlk olarak, çalışmanın başından itibaren benden desteğini esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Esra Aslan hocama teşekkürlerimi ifade etmeliyim. Ayrıca tez yazım sürecinde bana destek olan Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet Kaya hocama teşekkür ederim. Yine Muş’ta alan çalışması boyunca Müslüman Ermenilerle bağ kurmamı sağlayan Öğr. Gör. İkrâm Filiz hocama ve Hasköy’de esnafılık yapan Çelebi Kartal’a teşekkür etmek isterim. Bunun yanı sıra Sason’da görüşmelere aracılık eden değerli ağabeylerim Nihat Çelik’e ve Sabahattin Atalay’a teşekkür ederim. Alan çalışması boyunca görüştüğüm kişilere de, içten ve samimi sohbetleri için ayrıca teşekkür etmem gerekir. Son olarak da bu sıkıntılı tez yazım sürecinde desteklerini benden esirgemeyen eşime ve aileme teşekkür borçluyum.

Mehmet Ozan AHNAS
Diyarbakır 2019

ÖZET

19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan, ulus-devlet inşası sürecinin sertleşen askeri ve siyasi getirileriyle Türkiye’de Ermeniler hakkındaki araştırmalar, politik bir zaviyeden ve çoğunlukla ‘Ermeni Sorunu’ perspektifinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle akademik alanda Ermeniler konusu yoğun bir şekilde siyasi tavır alışların gölgesinde kalmıştır. Sosyo-dini bir grup olarak Müslüman Ermenilerin toplumsal ve gündelik hayatı, islamlaşma süreci sonrasında içinde yaşadıkları toplumla kurdukları kültürel ve dinî ilişkiler üzerine ciddi araştırmalar yapılmamıştır. Müslümanlaşmış Ermenileri konu edinen akademik çalışmalarda da genelde politik bir bakış açısı hâkim olmuştur. Bu da Türkiye’deki Müslüman Ermeniler üzerine din sosyolojisinin imkânlarıyla çalışma ihtiyacını doğurmuştur. Böyle bir ihtiyaçtan hareketle yapılan bu çalışmada Muş ve Sason’da yaşayan Müslüman Ermenilerin, etnik, dinî ve kültürel hayat örüntülerini sosyolojik açıdan irdelemeye gayret edilmiştir.

Araştırma alanında sayıca bir azınlık olarak yaşayan etno-dinî bir topluluğun, dindarlık gibi dinsel yaşamlarını ve gündelik hayat pratiklerini konu edinen bu çalışma, araştırma sorularını yönlendiren konular etrafındaki teorik tartışmalar ekseninde, saha çalışması verilerine dayandırılmıştır. Bu çerçevede araştırma; Muş ve Sason’da yaşayan Müslüman Ermenilerin dini hayatını ve kendilerini ifade etme biçimlerini, sihir, büyü, türbe ziyaretleri, nazar gibi popüler dindarlık inanış ve biçimlerini, eski inanç, kültür ve geleneklerini yeni dini kimliklerinde ne şekilde sürdürdüklerini nitel araştırma yöntemiyle anlamayı amaçlamıştır. Dinsel hayatın, anlamayı ve yorumlamayı gerektiren yapısı nedeniyle araştırma konusu, derinlikli görüşmeler yoluyla elde edilen veriler üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede yapılan bu çalışmada, bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Muş ve Sason’da Ermeniler, çoğu insan tarafından Hıristiyanlıkla eş değer görülmektedir. Araştırma alanında yaşayan Müslüman Ermenilerin çok azının

bilerek ve isteyerek Ermeniliklerini ifade edebildikleri, bu çalışmanın ulaştığı bir diğer sonuç olmuştur. Muş ve Sason'da azınlık durumunda yaşayan Müslüman Ermeniler, kendileri için Ermeni isminden ziyade çoğunlukla Müslimin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Müslüman Ermenilerin dindarlıkları hakkında ulaşılan en temel sonuç, bu etno-dinsel grubun toplumun büyük kesimi tarafından dindar olarak görülmelidir.

Anahtar Kelimeler

Din, Etnik Kimlik, Kültür, Gelenek, Popüler Dindarlık, Müslüman Ermeniler.

ABSTRACT

Starting in the last quarter of the 19th century, the nation-state building process in Turkey through military and political returns of curing research on Armenians, mostly from a political and lodges 'Armenian issue' is concentrated in a perspective. Therefore, the issue of Armenians in the academic field has been overshadowed by their intense political attitude. As a socio-religious group, serious research has not been conducted on the social and daily life of Muslim Armenians and the cultural, religious relations they established with the society they lived in after the Islamization process. In general a political point of view dominated the academic studies about the Islamized Armenians. In that case the Muslim Armenians in Turkey has led to the need to work on the sociology of religion possibilities. In this study, which is based on such a need, an effort was made to examine the ethnic, religious and cultural life patterns of Muslim Armenians living in Muş and Sason from a sociological perspective.

This study, which focuses on the religious life and daily life practices of an ethno-religious community living as a minority in the research field, is based on the fieldwork data in the context of theoretical discussions around the issues that direct research problems. Within this framework; The aim of this study is to understand the religious life of Muslim Armenians living in Muş and Sason, their way of expressing themselves, popular religious beliefs and forms such as magic, magic, shrine visits, evil eye, and how they maintain their old beliefs, cultures and traditions in their new religious identities through qualitative research. Because of the nature of religious life that requires understanding and interpretation, the subject of the research is analyzed through the data obtained through in-depth interviews. In this study, some conclusions

were reached. Armenians in Muş and Sason are regarded by many as equivalent to Christianity. The fact that very few of the Muslim Armenians living in the field of study could knowingly and willingly express their Armenianness was another result of this study. Muslim Armenians living in minority status in Muş and Sason preferred to use the Muslim name mostly for themselves rather than the Armenian name. The most fundamental conclusion about the piety of Muslim Armenians is that this ethno-religious group should be seen as religious by the majority of society.

Keywords

Religion, Ethnic Identity, Culture, Tradition, Popular Piety, Muslim Armenians.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	4
1.2. ARAŞTIRMANIN SAHASI.....	11
1.3. ARAŞTIRMA GRUBU.....	12
1.4. ARAŞTIRMA BOYUNCA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI.....	13
1.5. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ.....	14

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL CERÇEVE

2.1. KÜLTÜR VE DİN.....	19
2.2. DİNDARLIK VE DİNİN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ.....	22
2.2.1. Popüler Dindarlık.....	28
2.3. ETNO-DİNSEL BİR GRUP OLARAK ERMENİLER	31
2.3.1. Ermeni İsminin Kaynağına Dair Tartışmalar.....	31
2.3.2. Ermenilerde Dini Hayat.....	33
2.3.3. Ermenilerde Gündelik ve Sosyal Hayat.....	35

2.4. TÜRKİYE’DE ERMENİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ.....	38
2.4.1. Ermenilerle İlişkilerde Din Faktörünün Etkisi.....	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
ARAŞTIRMA BULGULARI: MUŞ VE SASON’DA MÜSLÜMAN ERMENİLER	
3.1. MÜSLÜMAN ERMENİLER: KİMLİK ve AİDİYET	43
3.1.1. Müslüman Ermeniler Nasıl Algılanıyorlar? Nasıl İsimlendiriliyorlar?	43
3.1.2. Müslüman Ermenilerde Etnik Aidiyet.....	58
3.2. MÜSLÜMAN ERMENİLERDE DİNDARLIK	63
3.2.1. Müslüman Ermenilerin Dindarlıkları Nasıl Görülüyor	63
3.2.2. Müslüman Ermenilerde Popüler Dindarlık Biçimleri.....	70
3.3. MÜSLÜMAN ERMENİLERDE KÜLTÜR VE GELENEK	73
3.4. MÜSLÜMAN ERMENİLER: GÜNDELİK VE SOSYAL HAYAT	
İLİŞKİLERİ	81
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA	97

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DÜ	Dicle Üniversitesi
EU	European Union
Hız.	Hazreti
IMF	International Monetary Fund
İSO	İstanbul Sanayi Odası
K.	Karar
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
mad.	Madde
MK	Medenî Kanun
No.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Ermeniler, Türkiye’de akademik alanda üzerine araştırmalar yapılan etno-dinsel gruplardan biridir. Bu araştırmaların büyük bir kısmında Ermeniler, siyasi meseleler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu da Türkiye’nin farklı yerlerinde yaşayan bu etno-dinsel grubun sosyal hayatlarının anlamacı bakış ağısıyla analiz edilmesini gerektirmektedir. Türkiye’de Ermeniler dışında diğerk etnik-dinsel gruplar hakkında sosyolojik bakış ağısıyla ve nitel bir yöntemle bazı çalışmalar yapılmış olsa da, Ermeniler hakkında yapılan çalışmaların bu bakımdan eksik kaldığı söylenebilir. Ayrıca Ermeniler üzerine yapılan çalışmaların hemen hiçbirinde dindarlık merkezi bir tema olarak ele alınmamıştır. Ermenilerin, nitel yöntemin teknikleri kullanılarak analiz edildiğı çalışmalardan bir tanesi, Gürsal Aksoy’un *Dersim; Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*¹ isimli eseridir. Bu çalışmada, Ermeniler dışında Kürtler ve Aleviler de irdelenmiş olup Dersim’de birlikte yaşayan bu üç grup arasındaki kültürel etkileşimlere yoğunlaşılmıştır. Bu çalışmada da Ermenilerin, toplumsal ve gündelik hayatlarının, İslamlaşma süreci sonrasında içinde yaşadıkları toplumla kurdukları kültürel ve dini ilişkilerinin yeteri kadar araştırıldığı söylenemez. Bunun yanı sıra Müslüman olmuş Ermenileri konu edinen çalışmaların yok denecek kadar az olduğı da ifade edilebilir. Müslüman Ermenileri konu edinen çalışmalardan biri, Hrant Dink Vakfı yayınlarında çıkan *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı* tebliğleridir. Yine bu çalışmada da Ermenilerin, din sosyolojisinin imkân ve yaklaşımları çerçevesinde irdelendiğı söylenemez. Bu sebeplerden ötürü Ermenilerin ve özellikle de Müslüman Ermenilerin din sosyolojinin yaklaşımları çerçevesinde ve nitel yöntemin teknikleriyle analiz edilmesi gerekmektedir.

¹ Gürdal Aksoy, **Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Etno-dinsel bir grup olan Müslüman Ermenileri konu edinen bu çalışma, Muş ve Sason'da yaşayan Müslüman Ermenilerin, dini ve kültürel hayat görünümünün anlamacı ve yorumlamacı bakış açısıyla irdelenmesini amaçlamıştır. Bu meyanda Müslüman Ermeniler çalışmasında, din/dindarlık konusu, esas mesele olarak görülmüş, bundan dolayı Müslüman Ermenilerin dini ve sosyal hayat pratiklerinin araştırılması, çalışmanın en önemli amaçlarından birini teşkil etmiştir. Bununla birlikte Müslüman Ermenilerin dindarlıklarının nasıl görüldükleri ve popüler dindarlık biçimlerinin neler olduğu çalışmanın önemli araştırma konularından bir diğeri olmuştur. Yine bununla ilişkili olarak etnik-dinsel bir kimliğe sahip olan bu grubun, eski gelenek ve kültürlerini edindikleri yeni dini kimliklerinde nasıl sürdürdükleri, araştırmanın temel problemlerinden bir diğeridir. Müslüman Ermenilerin, Muş ve Sason'da Ermeni olmayanlar tarafından nasıl isimlendirildikleri, bu etiketlemelerin Müslüman Ermeniler tarafından nasıl görüldüğü, bunlara karşı Müslüman Ermenilerin kendilerini nasıl isimlendirdikleri ve kendilerini hangi etnik gruba ait hissettikleri bu çalışmanın bir diğer araştırma konusudur.

Çalışmada giriş kısmının ardından Araştırmanın Metodolojisi başlıklı birinci bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, sınırlılıkları, araştırma sahası ve grubu hakkında bilgiler verilip araştırmada kullanılan yöntem ve teknikler açıklanmıştır. Araştırmanın ikinci bölümü olan Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve bölümünde, araştırma yapılan toplumsal grupla ilgili irdelenmek istenilen meselelerin teorik altyapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Ermeniliğin Türkiye'de ve özellikle araştırma yapılan bölgede insanların çoğu tarafından dini bir kimlik olarak anlaşılması, çalışmada Ermeni toplumunun dini ve sosyal hayat pratiklerinin neler olduğunu ve Ermeniliğin aslında dini değil de etnik bir kimlik olduğunu anlatan "Etno-Dinsel Bir Grup Olarak Ermeniler" bölümünü işlemeyi gerektirmiştir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde Ermeni-Müslüman ilişkilerinde yaşanan gerilimlerin Türkiye'de yaşayan Ermeni toplumuna hem sosyal hem de dini yansımaları olmuştur. Özellikle din değiştirme, göç ve sosyalizasyon süreçleri, Ermenilerin dini ve sosyal hayatlarını biçimlendirmiştir. Bu

sebeple geçmişten günümüze Ermeni-Müslüman ilişkilerini anlatan ‘‘Türkiye’de Ermeni-Müslüman İlişkileri’’ başlığının çalışma açısından açıklayıcı olacağı düşünülmüştür. Son olarak ‘‘Araştırma Bulguları: Muş ve Sason’da Müslüman Ermeniler’’ bölümünde ise saha çalışması buyunca elde edilen veriler sınıflandırıp teorik ereve ile ilişkilendirerek yorumlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Etno-dinsel bir grup olan Ermenilerin, din değiştirmiş/Müslüman olmuş akrabaları/torunları günümüzde Muş ve Sason gibi Türkiye'nin çeşitli yerlerinde halen yaşamaktadır. Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşanan zor süreçte bazıları Müslüman olup Suriye'ye oradan da Muş ve Sason'a göç edip buralarda yaşamlarını devam ettiren Müslüman Ermenilerin dini hayatı bu çalışmanın araştırma konusunu oluşturmuştur. Başka bir deyişle araştırmanın konusu, Muş ve Sason'da yaşayan Müslüman Ermenilerin, etnik, dini ve kültürel hayat görünümünün din sosyolojisi bağlamında ele alınması olmuştur. Müslüman Ermenilerin araştırma konusu olarak seçilmesinde bazı faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Ancak lisans bitirme tezini yaparken yaşanan tecrübeler bu konunun seçilmenin başat nedeni olmuştur. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde kendisinden İslam tarihi dersini aldığım Prof. Dr. Abdurrahman Acar, bitirme tezi ödevi olarak Mardin ilinin Mazıdağı ilçesine bağlı bazı köylerin tarihini araştırmamı istemişti. Tez için Mazıdağı ilçesine bağlı köylerde yapılan gözlem ve görüşmelerde bu köylerden bazılarının eski Süryani yerleşim yerleri olduğu öğrenilmiştir. Nihayet yüksek lisans tez konusu seçme aşamasında, bu merakın bir devamı olarak Süryanilere bazı yönleriyle benzer bir topluluk olan Ermeniler hakkında bir çalışma yapmak düşünüldü. Tez konusu seçme aşamasında sosyolojiye merakı olan veya sosyoloji alanında çalışma yürüten kişilerle bu düşüncemizi tartışmaya gayret ettik. Bu amaçla Muş Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı bölümünde öğretim görevlisi olan ve aynı zamanda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din sosyolojisi alanında doktora yapan İkrâm Filiz ile tez konusu üzerine konuşulmuştur. Bu görüşmede Muş'ta yaşayan ve Müslüman olmuş çokça Ermeni ailenin bulunduğu dair bilgiler elde edilmiştir.

Muş'ta yapılan ilk görüşmelerde özellikle Hasköy ilçesinde yaşayan Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğunun Sason'dan göç ettikleri ve oradaki Müslüman Ermenilerle akrabalık bağlarının olması, araştırma sahasının biraz daha netleşmesini sağlamıştır.

Türkiye'de Ermeniler, hem siyasi hem de akademik gündemde çok fazla yer edinen bir konu olmuştur. Ermenilik/Ermeniler hakkında yapılan araştırmalar, çoğunlukla siyasi hadiseler bağlamında 'Ermeni Sorunu' etrafında yoğunlaşmıştır. Ermeniler ve Ermeni meselesi hakkında yapılan akademik çalışmaların büyük çoğunluğu; tarih, soykırım, 1915 olayları, Türk veya Osmanlı-Ermeni ilişkileri, Osmanlı veya Ermeni mezalimleri vb. konularını ele almıştır. Bu araştırmalara daha çok politik kaygıların eşlik etmesi, sosyal bir grup olarak Ermenilerin gündelik hayat pratikleri, sosyo-dini yaşayış biçimleri gibi konuları geri plana itmiştir. Bazı çalışmalar Müslüman Ermeniler meselesini soykırım, asimilasyon penceresinden Osmanlıyı suçlayıcı bir tarzda ele alırken, diğer bazı çalışmalar da meseleyi bunun tersi bir bakış açısıyla Osmanlı uygulamalarını destekler bir tutumla ele almıştır.

Sosyal bir grubun sosyal-dini yaşantısı ve onu şekillendiren tarihsel, kültürel ve sosyolojik bağlam bilinmeden anlaşılması zordur. Osmanlı tarihinde 19. Yüzyıl, din değiştirmelerin yaşandığı ve Osmanlı devletinin ciddi sosyal ve siyasi problemler yaşadığı bir dönemdir. Bir taraftan zorla Müslümanlaştırma pratikleri nedeniyle Batı baskısından çekinilmesi ama öbür taraftan Müslüman çoğunluğun hassasiyetlerinin dikkate alınmak zorunda kalınması Osmanlı hükümeti için ciddi bir problem olmuştur.² 19. yüzyıl ayrıca Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde Müslüman gruplarla karşılıklı şiddet olayların yaşandığı, kimi Ermenilerin isteyerek veya tehcirden kurtulmak için mecburen Müslüman oldukları bir dönemdir.³ Aslında zorla veya gönüllü din değiştirme Osmanlı devletinde sıkça rastlanan bir durum olarak ifade edilebilir. Osmanlı devletinin son dönemi Ermenilerin zorla ve gönüllü olarak din

² Taner Akçam, **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.98-99.

³ Akçam, **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması**, s.101.

değiştirdikleri dönemlerden biridir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşanan sosyal ve siyasi hadiselerin etkisiyle din değiştirip Müslüman olan Ermenilerin sayısı hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün olmasa da bazı tarihçiler süreç boyunca Müslüman olan Ermenilerin sayısının iki yüz bine vardığını iddia etmektedir.⁴ Son zamanlarda Müslüman Ermeniler hakkında yapılmış en etraflı eserlerin başında Hrant Dink Vakfı Yayınları'nda çıkan *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı*⁵ tebliğleridir. Bunun dışında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu anı, hikâye tarzında yazılmış eserlerdir. Müslüman Ermenilerin yaşadıklarını hikâyeleştiren ilk kitap 1991 yılında Sercan Can tarafından yazılan *Nenemin Masalları* isimli çalışmadır. Mıgırdiç Margosyan'ın anı tarzında yazılmış *Gâvur Mahallesi*⁶, *Biletimiz İstanbul'a Kesildi*⁷, *Söyle Margos Nerelisen?*⁸ ve Fethiye Çetin'in *Anneannem*⁹ eserleri bu konu etrafında yazılmış diğer önemli çalışmalardır.

Avrupa Birliği'ne giriş sürecindeki gelişmelerle birlikte Türkiye'deki dini topluluklar kendilerini daha rahat ifade edebilir duruma gelirken, kendileriyle ilgili konular Batılı çalışmalarda her geçen gün daha fazla gündeme gelmiştir. Ermeniler dışında Türkiye'de yaşayan diğer etno-dini gruplar hakkında da birçok araştırma yapılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de etnik ve dini gruplarla ilgili araştırmaların son zamanlarda arttığı ve yapılan çalışmaların gittikçe gündelik ve kültürel alanı da kavramaya başladığı söylenebilir.¹⁰Yapılan bu araştırmaların hepsini bu çalışmada özetlemek mümkün olmamıştır. Bundan ötürü öncelikle çalışmaya yön veren, katkı sunan ve bu çalışmanın ortak yönleriyle ilişkilendirebilecek araştırmalar seçilip özetlenmiştir. Öncelikle Ermeniler üzerine yapılan çalışmaların hemen hemen hiçbirinde dindarlık ve sosyal hayat ilişkisi merkeze alınan bir tema olmamıştır. Bu diğer etnik ve

⁴ Altuğ Yılmaz, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.18.

⁵ Altuğ Yılmaz, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı*, İstanbul 2015.

⁶ Mıgırdiç Margosyan, *Gâvur Mahallesi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2017.

⁷ Mıgırdiç Margosyan, *Biletimiz İstanbul'a Kesildi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015.

⁸ Mıgırdiç Margosyan, , *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.

⁹ Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis Yayıncılık, İstanbul 2016.

¹⁰ Ahmet Taşgün, *Yezidiler*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005, s.10.

dini gruplar için yapılan çalışmaların büyük bir kısmı için de söylenebilir. Çünkü etno-dinsel gruplar için yapılan araştırmaların hiçbirinde din/dindarlık konusu bir başlık altında özellikle seçilmemiş ve analiz edilmemiştir. Bunun yanı sıra yapılan çalışmalarda etnik/dini kimlik ve kültür ilişkisi, etnik/dini grupların kendilerini nasıl isimlendirdikleri, evlilik, kültür, gelenek, din değiştirme ve sosyalizasyon gibi konuların işlenmesi, hem örneklik teşkil etmesi hem de hangi konulara hangi noktalarda vurgu yapıldığının görülmesi açısından araştırmaya büyük katkılar sağlamıştır.

Türkiye’de etnik ve/veya dini sosyal gruplar alanında yapılan araştırmalarla ilgili olarak ilkin Halit Yeşilmen’nin yoğunluklu olarak Midyat çevresinde yaşamlarını sürdüren Mahallemiler üzerine yaptığı çalışmadan bahsedebilir. Yeşilmen, *Mahallemiler ve Ebruli Kültürün Ağır Başlılığı*¹¹ adlı bu çalışmasında Mahallemileri değişim, kültür ve din bağlamında irdelemiş; bireysel ve kolektif düzeyde kimlik inşasının ne gibi krizlerle başladığına işaret etmiştir. Bu çalışma öncelikle etno-dini bir kimlik olarak Mahallemilerin karşılaştıkları sorunlara işaret etmesi açısından önemli bir çalışmadır.

Etnik veya dini gruplar hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan bir tanesi, Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi ve Canan Seyfeli’nin derlediği, üç ciltlik *Süryaniler ve Süryanilik*¹² isimli eserdir. Süryaniler hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri olan bu eserde Süryaniler için sosyo-dini grup yaklaşımı esas alınmıştır. Bu çalışmada çoğunlukla Süryaniliğin dini bir kimlik mi yoksa etnik bir kimlik mi olduğu sorusu etrafında tarihsel analizlere yoğunlaşmıştır. Süryaniler ve Süryanilik eserindeki bu yaklaşım, bizim çalışmamız için de önemli bir zemin olmuştur. Türkiye’de tıpkı Süryaniler gibi Ermeniler de Hristiyan olarak algılanıp algılanmadıkları bu çalışmada araştırılmıştır. *Süryaniler ve Süryanilik* eserinin, tarih, ibadet, eğitim, edebiyat gibi alanlarda önemli bilgiler sunmasına rağmen özellikle dindarlık ve sosyal hayat ilişkisinin ele alınmaması bakımından zayıf kaldığı söylenebilir.

¹¹ Halit Yeşilmen, **Mahallemiler ve Ebruli Kültürün Ağırbaşlılığı: Değişim Kültür Din**, Çizgi Kitapevi, Konya 2017.

¹² Ahmet Taşğın ve Diğerleri, **Süryaniler ve Süryanilik 1-2-3**, Orient Yayınları, Ankara 2005.

Etnik veya dini gruplar hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri, Ahmet Tařđın tarafından yazılan *Yezidiler: Yazılı Metinlerde Dini-Sosyal Bir Grubun Serüveni*¹³ başlıklı çalışmadır. Tařđın, bu çalışmasında Yezidileri, inanç, ibadet, sosyal tabakalaşma bakımından ele almıştır. Özellikle Yezidilerin Mor Kırın’dan sonra en çok önem verdiği uygulamalardan bir tanesi sünnettir. Sünnet ritüelinin en önemli boyutu *kirvelik* kurumunun olmasıdır. Bu uygulama Yezidiliğin Hristiyanlık ile girmiş olduğu etkileşimi göstermektedir. Yezidilerde sünnet ritüelinin önemli bir bileşeni olan kirvelik, dini inanç ve sosyal işlevi açısından önemli bir kurumdur. Tařđın’ın Yezidiler için tespit ettiği bu durum, Ermeniler için de benzer dini ve kültürel etkileşimlerin olup olmayacağı konusunda bu çalışmaya yol gösterici olmuştur. Çünkü üzerine çalışılan etno-dinsel grup, Müslüman olmadan önce Hristiyanlık dinine mensup olan Ermenilerin torunlarından oluşmaktadır. Böylece din değişimi yaşamış bir toplum olan Müslüman Ermenilerin, eski dini, kültür ve geleneklerini yeni dini kimliklerinde ne şekilde sürdürdüklerini ve bunu etnik kimlikleriyle ne şekilde özdeşleştirdiklerini saha çalışması yöntemiyle gözlemlemeye çalışmak, araştırmanın amaçlarından biri haline gelmiştir.

Etnik ve/veya dini grupları konu alan bir diğeri önemli alışma, Gürsal Aksoy’un *Dersim; Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*¹⁴ isimli eseridir. Bu alışmada Dersim’de Ermeni-Alevi-Kürt etkileşimi irdelenmiştir.¹⁵ Aksoy’a göre Ermeniliğin Dersim halkı üzerinde kültürel etkilerinin izlerini görmek mümkündür. Yöre inançları, yer ve aşiret adları, kişi adları arasında bunun ipuçlarını görmek mümkündür. Yörede sayısı azımsanmayacak kadar Ermeni yer adı vardır. Bu durum yörede yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun Alevi Kürt kimliği içinde erimiş olduklarını gösterir. Bunun yanı sıra din değiştirmelerden kaynaklanan isim değişiklikleri de buna sebep olmuştur. Din değiştirilirken isimler de değiştirilmekte ve yeni dine en uygun isimler seçilmektedir. Ermeniler Ocak ve şubat aylarında aşırı soğuk havalara “Aziz Sarkis Soğuğu” derler ve böyle havalarda ondan yardım dilerler. Urmiyeli Kürtler de kışın en soğuk üç gününe

¹³ Ahmet Tařđın, **Yezidiler**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.

¹⁴ Gürdal Aksoy, **Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁵ Gürdal Aksoy, **Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.12.

“Hıdır Nebi Soğuğu” derler ve o günlerde dua ederler.¹⁶ Bunlar Dersim’de Ermenilerle Kürtler arasındaki gelenek-inanç-kültür etkileşimlerine örnekler olarak gösterilebilir. Aksoy’un bu eserinde kültürel etkileşime yapılan bu vurgular bu çalışma için de yol gösterici olmuştur. Kültür ve din arasındaki karşılıklı etkileşimin Müslüman Ermenilerin gündelik hayat pratiklerine ne gibi yansımalarının olduğunu analiz etmek bu çalışmanın hedeflerinden biri olmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse bu çalışmada Müslüman Ermeniler örneğinde, kültür-din etkileşiminden ortaya çıkan inanç ve uygulamalarının gözlem ve görüşmeler yoluyla anlaşılması amaçlanmıştır.

Etno-dini grupları konu alan çalışmalardan bir diğeri, Erdal Gezik tarafından yapılan *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*¹⁷ isimli çalışmadır. Bu çalışma, 1997-1999 yılları arasında yazılmış makalelerden oluşmaktadır. Gezik, Fredrik Barth’ın “dinamik kimlik” tanımından yola çıkarak Alevi Kürtlerin 20. yüzyılda yaşadığı kimlik sorunlarını ve onları çevreleyen komşu gruplarla kurdukları ilişkileri irdelleyerek böyle bir çalışma yapmaya karar vermiştir.¹⁸ Alevilerle ve Kürtlerle ilgili çalışmalarına 1994 yılında başlayan Gezik, bu çalışmayı teorik tartışmaların ötesinde, tarih ve kimlik olgularını, alan çalışmalarında ele edilen bilgilerle bütünleşen bir ürün olarak ortaya çıkarmıştır. Gezik, alan araştırmasında ilgilendiği grubun kimlik konusunda yoğun bir iç tartışma içerisinde olduğunu gözlemlemiştir. Bazen bir aile içerisinde bile farklı kimlik beyanları ve sonu gelmeyen kimlik tartışmalarına şahit olduğunu; Aleviliğin kimileri için “Asıl Türk”, kimilerine göre “Kürt”, kimileri için sadece “Alevi”, kimileri içinse sosyalist olmayı vurguladığını ifade etmiştir.¹⁹ Alevi Kürtlerin yaşamış olduğu bu kimlik sorunlarının saha çalışmasında elde edilen izlenimlerden yola çıkılarak Müslüman Ermeniler için de geçerli olup olmadığı irdelenmiştir. Çalışma yapılan bölgede Müslüman Ermenilerin, çoğunluğu Arap olan

¹⁶ Aksoy, **Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük**, s.73.

¹⁷ Erdal Gezik, **Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁸ Erdal Gezik, **Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.8.

¹⁹ Gezik, **Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler**, s.9.

topluluklarla iç içe geçmişliği, Müslüman Ermenilerin, Ermenilik ve Araplık arasında sıkışıp kalan ve çoğu zaman Araplığın ağır bastığı bir kimlik sorunu yaşadıkları tespit edilmiştir. Bundan ötürü araştırmada yapılan derinlikli mülakatlara görüşmecilerin kimlik algılarına duyarlı sorular da dâhil edilmiştir.

Ahmet Kerim Gültekin'in *Tunceli'de Sünni Olmak*²⁰ isimli eseri, etnik ve dini grup çalışmalarından bir diğeridir. Tunceli ve Elazığ illerinde gerçekleştirilen bir alan çalışmasını da içeren çalışmanın en temel amacı, Tuncelili Sünnilerin kendilerini çevreleyen Alevi kültür içerisinde etniklik algılarının etnolojik olarak değerlendirilmesidir.²¹ Tuncelili Sünniler, bulundukları ülkenin hâkim kültürel kodlarını paylaşmanın yanı sıra aynı kültürel bütünlük içerisinde azınlık durumunda olan bir topluluktur. Tuncelili Sünniler açısından yaşanan bu paradoksal durumun, tarihî, ekonomik ve sosyal süreçler çerçevesinde analiz edilmesi, çalışmanın temel konusu olmuştur.²² Alevilerden Sünnilere doğru üretilen tanımlamaların başında “Barmazlılar” gelmektedir.²³ Bu tanım aynı zamanda kırsal yerleşimde yaşayan Sünnilerin kendileri için kullandıkları bir kavramdır. Bölgede yaşayan Alevilerin Sünniler için kullandıkları nitelendirmelerden biri Türklüktür. Yörede yaşayan Sünniler Türklüğü ve Sünniliği birbirinin ayrılmaz parçaları olarak görmektedirler. Sünniler, Alevilerin sonradan Kürtleşmiş öz Türkmen topluluklar olduğunu iddia ederler.²⁴ Grup sınırlarının belirginleşmesi ve Pertek ilçesindeki Sünniler ve Alevilerin o sınırları belirginleştirmek için kullandıkları bu adlandırmalara benzer biçimde çalışma yapılan Muş ve Sason'da Müslüman Ermeniler için *bavfille* veya *dönme* kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür. Gültekin, “Alevilerden Sünnilere Geçişler” başlığı altında, gerek Alevilerden Sünnilere gerek Sünnilerden Alevilere geçişlerin en belirgin yolu olarak evlilikleri ifade etmektedir. Sünnilerin varlıklarını kalıcılaştırmak için iç evliliklere yönelme durumları, araştırma alanındaki Müslüman Ermenilerin bir kısmında da gözlemlenen bir durum

²⁰ Ahmet Kerim Gültekin, *Tunceli'de Sünni Olmak*, Berfin Basım Yayınevi, İstanbul 2010.

²¹ Ahmet Kerim Gültekin, *Tunceli'de Sünni Olmak*, Berfin Basım Yayınevi, İstanbul 2010, s.7.

²² Gültekin, *Tunceli'de Sünni Olmak*, s.15.

²³ Gültekin, *Tunceli'de Sünni Olmak*, s.156.

²⁴ Gültekin, *Tunceli'de Sünni Olmak*, s.159.

olmuştur.

1.2. ARAŞTIRMANIN SAHASI

Bugün Türkiye'nin birçok yerinde Müslüman Ermeniler yaşamaktadır. Ancak bu araştırma, yüz yıl öncesine kadar Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı önemli bir coğrafi bölge olan Batman-Sason ve Muş-Hasköy-Sungu bölgeleriyle başka bir deyişle *Daron* bölgesi ile sınırlandırılmıştır. Daron teriminin ne anlama geldiğiyle ve Daron bölgesinin neye karşılık geldiğiyle alakalı 3 farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre Daron, orta Ermenistan'ın güneybatısında yer alan bir ovanın adıdır. Diğer bir görüşe göre ise Daron, bu ovada yaşayan bir beyliğin adıdır. Çoğunlukla kabul gören üçüncü görüşe göre Daron, çevredeki dağlarla sınırlandırılmış, bir dizi beylik ile ovanın ötesindeki diğer bölgeleri de içeren daha geniş bir alanın adıdır.²⁵ Osmanlı devletinde bu bölge Bitlis eyaletini oluşturuyordu. Hem Muş hem Sason hem de bir bütün olarak Daron bölgesi, Ermeniler için özel bir öneme sahiptir. Bu bölgenin eski Ermeni yerleşim yeri olması ve onların bu bölgeyi manevi/dini merkezlerinden biri olarak görmeleri, Daron bölgesini Ermeniler için önemli hale getiriyor.²⁶ Nitekim Sason'da saha çalışması boyunca yapılan görüşmeler, anlatılanlar, yurtiçi ve yurtdışından gelen Ermeni ziyaretçilerin bu bölgenin taşını toprağını yanlarına almaları, bölgedeki Ermenilere özel sempati duymaları, Ermenilerin Sason'la kurdukları yakın duygusal bağı göstermektedir.

Etrafı dağlarla çevrilmiş bir ova olan Daron bölgesinin bütün sınırları içerisinde saha çalışması yürütmek mümkün değildir. Bundan dolayı araştırma Muş merkez, eski adı *Derhas* (has kilise) olan Muş'un Hasköy ilçesi ve Sungu beldesiyle sınırlandırılmıştır. Yine Batman'ın ilçesi olan Sason'da çalışma, yoğunlukla Sason merkezde yürütülmüş olmakla birlikte, *Hetne* (Türkçe adı Çalışırlar) köyü ile *Bekse* (Türkçe adı Derince) köyünde de görüşmeler yapma imkânı olmuştur. Muş'ta Müslüman Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Hasköy ilçesi çalışmanın merkez bölgesi olarak

²⁵ G. Hovannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s.46.

²⁶ G. Hovannisian Richard, **Tarihi Kentler ve Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s.72.

seçilmiştir. Bu tercihin en önemli sebeplerinin başında, burada yaşayan Arap ve Ermenilerin yaklaşık yüz yıl önce Sason'dan birlikte göç etmiş olmaları gelmiştir. Bunun sonucu olarak da Hasköy'ün Batman'ın Sason ilçesi ile akrabalık gibi yakın ilişki ağlarının olması, araştırmanın merkezi olan Hasköy ilçesine çalışmada özel bir önem kazandırmıştır. Son olarak Hasköy'de Müslüman Ermeni nüfusun fazla olması da çalışmanın merkezine bu ilçeyi koymaya etki etmiştir. Muş'ta gözlem ve görüşme yapılan bir diğer yer Sungu beldesidir. Sungu da tıpkı Hasköy gibi Ermenilerin eski yerleşim yerlerinden biridir. Ancak buradaki Müslüman Ermeni nüfusu Hasköy ilçesine oranla daha azdır. Son olarak da Muş'a bağlı birkaç köyde az da olsa gözlem ve görüşme yapma imkânı olmuştur. Yine Sason bölgesinde de zorlu coğrafi şartlar ve ulaşım problemlerinin olması, çalışmanın genellikle Sason merkez ile sınırlandırılmasına sebep olmuştur. Ancak sınırlı sayıda da olsa birkaç köye gitme fırsatı bulunmuştur. Buralardan elde edilen veriler de çalışmanın esas alanından ulaşılan verileri destekleyecek şekilde kullanılmıştır.

1.3. ARAŞTIRMA GRUBU

Muş ve Sason'da mümkün olduğu kadar farklı düşünce, inanç ve eğilime sahip esnaf, memur, öğretmen, köylü, işçi gibi toplumun farklı kesimlerinden kişilerle görüşülmeye özen gösterilmiştir. Araştırmanın yürütülmesinde nitel yöntemde en çok kullanılan kartopu örneklem tekniği ile teorik örneklem tekniği birlikte kullanılmıştır. Teorik örneklem tekniğinde görüşülecek kişiler araştırmanın gelişimi ile ortaya çıkmakta, araştırmanın başlangıç aşamasında alandan bağımsız olarak planlanmaktadır.²⁷ Saha çalışması boyunca teorik örneklem biçimine ilave olarak kullanılan kartopu örnekleminde esas olan, araştırmacının görüştüğü kişilerden bazılarını kaynak kişi haline dönüştürerek yeni görüşülecek kişilere bu sayede ulaşmasına olanak sağlamasıdır.²⁸ Bu anlamda Muş veya Sason'da Müslüman Ermeni olmamasına rağmen

²⁷ Belkis Kümbetoğlu, **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2015, s.100.

²⁸ Ömer Miraç Yaman, **Apaçi Gençlik**, Bir Yayıncılık, İstanbul 2016, s.127.

Müslüman Ermenileri tanıyan, esnaf, öğretmen, imam ve muhtar gibi, insanlarla bir güven ilişkisi ve yakınlık kurmuş kişiler vasıtasıyla araştırma grubuna ulaşmak, sonrasında yapılan görüşmeler için gerekli samimiyetin ve güvenin oluşması açısından çok önemli katkılar sağlamıştır.

Araştırma süresince bölgede yaşayan Müslüman Ermeniler, Ermeni olmayan Müslümanlar olmak üzere toplamda 30 kişi ile görüşme imkânı olmuştur. Araştırma grubundaki görüşmecilerin 20'si Müslüman Ermeni, diğerleri ise Ermeni olmayan Müslümanlardan oluşmaktadır. Araştırma boyunca görüşmecilerin büyük çoğunluğu konuşmayı kabul edip haklarında hiçbir bilgi verilmesini istemediklerinden ötürü görüşmecilerin mahremiyetlerini sağlamak adına çalışma boyunca, bir görüşmeci gerçek kimliğinin kullanılmasını istemesine rağmen kod isim kullanılan bu görüşmeci dışında diğer görüşmecilerin kimlikleri gizli tutulmuştur. Müslüman Ermenilerle yapılan görüşmelerin yanı sıra Sason ve Hasköy ilçelerinde mahalle muhtarlarıyla, yine ilçelerde esnaflarla, öğretmenlerle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca Muş merkezde *Asılsız Ermeni Soykırımı İddialarıyla Mücadele Derneği* başkanıyla görüşülmüştür. Muş merkezde birçok defa görüşme çabası içine girilen *Daron: Ermenilerle Dayanışma* Derneği'nin başkan veya yöneticileriyle görüşmek bazı tali sebeplerden ötürü mümkün olmamıştır. Müslüman Ermeniler ve Ermeni olmayan Müslümanlar dışında da Ermeni olup Hristiyanlığı sürdüren ve Sason'un *Hetne* (Türkçe adı Çalışırlar) köyündeki Hristiyan Ermeni bir aile ile de görüşülmüştür. Bu görüşmenin yapılma nedeni, farklı dini inanışlara mensup Ermenilerin kendi aralarındaki sosyal ilişkilere dair ipuçları elde etmeye çalışmak olmuştur.

1.4. ARAŞTIRMA BOYUNCA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI

Alan araştırmalarında görüşmelerin hangi dilde gerçekleşeceği hususu son derece önemlidir. Araştırma yapılan Sungu, Hasköy ve Sason'da insanların büyük çoğunluğu Arapça ve Kürtçe konuşuyordu. Bu da çalışmada dil problemi yaşanılmasına sebep

olmuştur. Alan çalışmasında araştırma sırasında yaşanan zorlukları kâğıda dökmek zordur. Ancak araştırma boyunca yaşanan terslikler ve zorluklar veri elde etmeyi etkileyen önemli etmenlerdir. Araştırma sürecinde Ermeni meselesinin hassasiyeti, geçmişte yaşanan acıların hatırlanmak istenmemesi, güvensizlik, korku gibi sebepler bölgede görüşmeler yapılmasını ve veri elde edilmesini zorlaştırmıştır. Bölgede tanınan ve güven duyulan kimseler aracılığıyla görüşmeler yapılması, kısmen de olsa bu zorluğun aşılmasına yardımcı olmuştur.

Bölgenin dağlık coğrafi yapısı, bazı köylere gidip görüşmeler yapılmasını zorlaştıran başka bir sebep olarak ifade edilebilir. Sason bölgesi Ermeni tarihinde önemli bir yere sahip olduğundan birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bunun sonucu olarak kimi araştırmacı veya gazeteciler bölgeyi ziyaret ederek burada yaşayan Ermenilerle görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerden bir kısmının izinsiz yayınlanmış olmasından duyulan rahatsızlığın bir sonucu olarak bazı kimseler, görüşme yapmak istememişlerdir. Araştırma yapılan bölgelerin küçük yerleşim yerleri ve köyler olması, bu bölgelerde kadın görüşmecilere ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bu da çalışmanın bir diğer zorluğu olarak ifade edilebilir. Ayrıca küçük yerleşim yerlerindeki geleneksel kadın ve erkek rolleri ve bunun dayattığı kadın erkek ilişkilerindeki sınırlılık çalışmayı yürütürken kadın görüşmeci bulmamı neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Bütün bu sebeplerden ötürü çalışma sadece erkek görüşmeciler üzerinden yürütülmüş olup cinsiyet değişkeni araştırmaya konu edinilmemiştir.

1.5. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ

Araştırmacılar için temel sorunlardan biri, araştırmacının yapacağı çalışma için hangi yöntemi seçeceğine karar vermesidir. Araştırmacı ulaşmak istediği hedefler doğrultusunda ve neyi bulmaya çalıştığına bağlı olarak araştırma için uygun yöntem ve teknikler tercih eder. Sosyal bilimlerde birden fazla, her biri sosyal dünyayı farklı açılardan gören yaklaşımlardan bahsetmek mümkündür. Sosyal bilimci de toplumu anlamak için benimsediği bu yaklaşımlara bağlı olarak çok çeşitli araçlar kullanabilir.

Bir çalışmada ulaşılmak istenen verinin niteliğine göre çalışmanın yöntemi değişebilir. Müslüman Ermenilerin dinsel ve kültürel hayatına odaklanacak bir çalışmada anlamlı ve derinlikli bir bilgi setine ulaşabilmek de söz konusu grup içindeki bireylerin düşünce ve deneyimlerini mümkün olduğunca gerçeğe yakın bir şekilde yansıtabilecek nitel bir yöntem takip etmeyi gerektirmiştir. Nitel yöntemin tercih edilmesi, insan davranışlarının ancak esnek ve bütüncül bir yaklaşımla araştırabilir olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹ Bu tercihin bir diğer sebebi, nitel çalışmanın insan davranışlarının açıklanmasına mekanik bir yaklaşımdan öte, bireyler ve gruplar üzerinde derinlemesine ve kuşatıcı bir çalışma biçimini öngörmesidir.³⁰ Nitel araştırma, algıların ve olayların doğal ortamda bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı araştırma olarak tanımlanabilir.³¹ Dolayısıyla nitel yöntem ile sosyal olaylar hakkında çok daha geniş bir bakış açısı elde edilebileceği söylenebilir. Çünkü nitel araştırmaların en belirgin özelliklerinden biri, olgu, olay ya da süreçlere doğal akışlarında yoğunlaşarak araştırma imkânı sağlamasıdır.³² Bunun için de nitel yöntemi daha nitelikli kullanmaya imkân veren derinlikli mülakat tekniği seçilmiştir. Ancak böyle bir yöntem ve teknikle toplumlar, kültürler ve sosyal olaylar hakkında geniş bir bakış açısıyla istenilen veriler elde edilebilir. Araştırmada, nitel araştırma yönteminden üst düzeyde faydalanabilmek adına ve daha çok araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğini artırmak için³³ özellikle derinlikli mülakat, sınırlı düzeyde de odak grup ve katılımlı gözlem tekniklerinden yararlanılmıştır.

Muş ve Sason'da yaşayan Müslüman Ermenilerin, sosyo-kültürel özellikleri dikkate alınarak ve resmi bir görüşme havası yaratmamak adına görüşmeler tek bir usul takip edilerek yapılmamıştır. Bazen enformel sohbet tarzı görüşmeler yapılmış, kimi

²⁹ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s.37.

³⁰ Yaman, **Apaçi Gençlik**, s.111.

³¹ Yıldırım ve Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, s.41.

³² Şener Büyüköztürk ve Diğerleri, **Araştırma Yöntemleri**, Pegem Akademi, Ankara 2016, s.244.

³³ Kümbetoğlu, **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, s.80.

zaman da bir rehber görüşme formu yardımıyla görüşmeler ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda sohbet tarzındaki görüşmelerde, görüşülen kişi ile doğal bir ortamda, araştırmayı doğrudan ilgilendirmeyen sorularla akıcı bir sohbet yakalanmaya çalışılarak gerginlik ve resmiyetin giderilmesi amaçlanmıştır. Derinlemesine mülakat tekniğiyle yapılmak istenen şey, bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin, din-etnik yapı etkileşimlerini, kültür ve gelenek bağlamında irdelemek, Müslüman Ermenilerin dinî hayat biçimlerini, halk ve popüler dindarlık bağlamında anlamaya çalışmak, yine Müslüman Ermenilerin etnik ve dinî inanç ve anlayışlarının gündelik hayata yansımalarını ve kendileriyle ilgili algılarını keşfedebilmektir. Bu bağlamda, görüşme yapılan kişilere birtakım dinsel ölçme soruları sormaktan ziyade kişinin davranış ve düşünme, gündelik hayatı sürdürme biçimlerini dini açıdan nasıl etkilediğini anlamaya yönelik sorular etrafında bir sohbet kurulmaya çalışılmıştır. Araştırma alanında uzun süre geçirilerek ve gözlemler yapılarak araştırmaya katılanların, kendi söylemleri üzerinden din ve etnik yapı etkileşimlerinin neler olduğunun izlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin, sihir, büyü, türbe ziyaretleri, nazar gibi halk dindarlığı inanışlarının neler olduğunun ve bu inanışların zaman ve mekân bağlantıları bulunmaya çalışmak hedeflenmiştir.

Derinlemesine mülakatlarda farklı tekniklerin kullanılmasına paralel olarak soru sayısı, araştırmaya katılan bireyin temsil ettiği toplumsal rol, Müslüman Ermenilerin yerel halk ile kurmuş oldukları sosyal ilişki boyutu dikkate alınarak 15-35 arasında değişmiş olup görüşmeler, yaşları 18-60 arasında değişen yaklaşık 30 kişi ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada kullanılan tekniklerden bir diğeri odak grup görüşmesidir. Odak grup görüşmesi, görüşülen kişilerin grup sinerjisinden istifade ederek, bireysel görüşmelerde aktarmaktan çekindikleri görüşlerinin açığa çıkartılmak istendiği, grup içi etkileşim olmaksızın elde edilmesi mümkün olmayan bir takım verilerin elde edilmesini

sağlayan, derinlemesine görüşme biçiminin merkeze alındığı veri toplama tekniğidir.³⁴

Bu araştırmada her bir grupta sayıları 3 ile 7 arasında değişen 5 farklı grupta toplamda 20 kişiden oluşan odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmelerinin ikisi muhtarlarla, biri iki yakın akraba olan Müslüman Ermenilerle, diğer ikisi de Ermeni olmayan Müslümanlarla gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmelerinde Müslüman Ermenilerin paylaştıkları ortak deneyimlerinin neler olduğu gözlemlenmeye çalışılmıştır. Araştırma yapılan yerleşim yerlerinde bölge insanı, araştırma konusunu tehlikeli görmesinden dolayı konuşmaktan çekinmiştir. Odak grup görüşmesi bu zorluğun kısmen aşılmasında da etkili olmuştur. Görüşmekten çekinen Müslüman Ermenilerin kendisine yakın gördüğü ve güvendiği insanların yanında kendini daha rahat ifade edebilmesi mümkün olmuştur. Yine bu teknik görüşmecilere bir konuya ait düşüncelerini bir grup içerisinde tartışma imkânı vermiştir. Özellikle Müslüman Ermenilerin diğerleriyle bir arada olduğu odak grup görüşmelerinde bazı konuların tartışılmasına daha müsait bir ortam oluşmuştur. Bu da saha çalışması boyunca hangi konuların bölge insanı arasında daha fazla önemli ve tartışılmaya değer olduğunu öğrenme fırsatı sunmuştur.

Araştırma boyunca sınırlı da olsa kullanılan tekniklerden bir diğeri katılımlı gözlem tekniği olmuştur. Çünkü katılımlı gözlem tekniği araştırma alanında uzun süre kalmayı ve hatta gerektiğinde orada yaşamayı gerektirir. Araştırma alanında uzun süreli kalma imkânı olmasa da kısa süreli gözlem yapma fırsatları olmuştur. Araştırma sürecinde yapılan derinlemesine mülakatları desteklemek için bu teknik kullanılmıştır. Bu anlamıyla katılımlı gözlem ile derinlemesine mülakat teknikleri birbirinin tamamlayıcısı sayılabilecek iki nitel veri toplama tekniği olarak kullanılmıştır. Araştırma boyunca, özellikle iş mesaisinden ötürü zorunlu olarak *katılımlı gözlem* tekniği kısıtlı olarak kullanılmıştır. Yaklaşık bir yıl süren bir zaman zarfında gerçekleşen saha çalışmasında bazen günlük birliktelikler bazen de 1-5 saat arasında süren görüşmelerle kısmi gözlemler yapılmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken örnekleme dâhil edilen kişilere

³⁴ Yaman, **Apaçi Gençlik**, s.116.

grubun kendi doğal akışı içerisinde sorular sorularak görüşmeciler gündelik rutinleri içinde gözlemlenmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Türkiye’de yapılan birçok çalışmada dindarlık çoğunlukla niceliksel bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu da dindarlığın insanlarda az ya da çok miktarda var olan bir olgu olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Ancak bu teknikle yapılan çalışmalarda dindarlığın niteliksel farklılıkları gözden kaçırılmış, niceliksel araştırma yönteminin ortaya çıkaramadığı ayrıntılar keşfedilememiştir. Bunun farkında olarak, alan araştırmasında mülakatlar, çoğunlukla nitel yöntemin en çok kullandığı tekniklerden biri olan derinlikli mülakat tekniği ile yapılmıştır. Çalışma sahası olan Muş ve Sason’da yaklaşık olarak iki ay boyunca aralıklarla gözlemler ve mülakatlar yapılmıştır. Araştırma alanında görüşmecilerin, çalışmanın konusunun verdiği kaygılardan ötürü kimliklerinin gizliliğini korumaya dönük bir beklentileri olduğundan, görüşme yapılan kişilere öncelikle istemeyenlerin kimliklerinin açıklanmayacağı konusunda güvence verilmiştir. Sahada Müslüman Ermenilerle yapılan mülakatlar Muş ve Sason’da ve genellikle kahvehane, çay bahçesi, iş yeri gibi mekânlarda sohbet havasında yapılmıştır. Az da olsa ev ziyaretleri yapılmış ancak, araştırma konusunun bazı görüşmeciler açısından bazı hassasiyetler içerebileceği düşünüldüğünden dolayı mülakatlarda ev ortamlarında mülakat yapılmamış, sadece gündelik hayatın gözlemlenmesi amacıyla bu ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Muş ve Sason’da yapılan görüşmelerde veriler, bazen not alınarak bazen de ses kayıtlarıyla toplanmıştır. Elde edilen veriler önceden planlanmış başlıklar altında sınıflandırılmayıp, sahada ön plana çıkan konular etrafında gruplandırılmıştır. Bu teknik ile araştırma boyunca elde edilen verilerin çalışmayı şekillendirmesi hedeflenmiştir. Bu gruplaştırmalardan sonra sahada toplanan veriler Word’e dökülerek temalandırılmaya çalışılmıştır. Daha sonra araştırma bulguları, nitel yöntemin analizleri ışığında anlamacı ve yorumlamacı bakış açısıyla irdelenmeye çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL CERÇEVE

2.1. KÜLTÜR VE DİN

İlk defa 1793'te bir Alman sözlüğünde geçen kültür kavramının birbirinden farklı çokça tanımı yapılmıştır. Bu bağlamda Şerif Mardin *Din ve İdeoloji* adlı kitabında kültürü toplum bilimlerin en kaypak ve anlaşılması en zor kavramlardan biri olarak ifade eder.³⁵ Kültür, insanların düşünce, davranış ve maddi nesnelerle birlikte yaşam biçimleri olarak da tanımlanmıştır.³⁶ Başka bir tanıma göre kültür, ortak bir gelenek üzerine kurulmuş organize bir hayat tarzıdır. Mardin, kültürü, toplumun sembol haline getirilmiş ve onlara set çeken maddi imkânların tümü olarak ifade etmektedir.³⁷ E.B. Tylor, kültürün bütün bu tanımlarını içine alan kapsayıcı bir tanım yapmıştır. Ona göre kültür, bir toplumun üyesi olarak insanoğlunun kazandığı bilgi, sanat, gelenek, görenek, yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür.³⁸ Raymond Williams ise kültürü, entelektüel, ruhsal ve zihinsel bir durum, gelişim süreçleri ve bu gelişim süreçlerinin araçları ve özellikle sanatsal faaliyetlerin ortaya çıkardığı eserler ve pratikler şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutar.³⁹

Kültür, toplumsal hayatı anlamlı ilişkiler zeminine oturtan semboller sistemidir. Bu anlamıyla sosyolojinin en önemli konuları arasına girmektedir. Kültür ve toplum karşılıklı bir etkileşim içerisinde. Çünkü kültür toplumsal ilişkilere anlam

³⁵ Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.50.

³⁶ John J. Macdonald, *Sosyoloji*, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s.58.

³⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.51.

³⁸ Niyazi Akyüz,(Ed.), *Dini Gruplar Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2016, s.4.

³⁹ Ejder Okumuş, *Din ve Kültür*, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017, s.15.

kazandırmada, insanların tutum ve davranışlarını belirlemede etkili olur. Yine bu tutum ve davranış kalıpları, insanların kültürlerini ortaya çıkarmaktadır. Daha açık bir ifadeyle toplum olmadan kültür olmaz ve kültürsüz bir insan topluluğu da olamaz. Yine hiçbir insan, içinde bulunduğu kültürden bağımsız olarak davranamaz. Weber'in dediği gibi insan, kendi ördüğü anlam ağlarına bağlı bir varlıktır. "Bu yüzden kültür toplumun şeklidir. Kültürsüz toplum şekilsiz bir toplumdur, yani anlık ihtiyaçlar için bir araya gelmiş bireyler yığını ya da bir kalabalıktır."⁴⁰

Kültürel yapı toplumun değer, inanç, kurum, düşünce sistemi veya ideoloji gibi bütün yapı ve kurumlarını biçimlendirir. Din de kültür gibi toplumların duygu, düşünce ve tutumlarının belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. İnsan toplum içerisinde yaşar ve toplum ona bazı davranış kalıplarını öğretir. Bu davranış kalıpları dini hayatı etkilediği gibi dinin kendisinden de etkilenir. Her din kültürel bir ortamda doğmakta, yaşamakta ve kurumsallaşmaktadır. Dinin bu toplumsal karakteri, onun kültür gibi öteki toplum olaylarıyla karşılıklı ilişki içerisinde olduğu anlamına gelebilir. Başka bir deyişle din, hem ortaya çıkışında hem de gelişiminde etkileşim içerisinde bulunduğu kültürel yapıdan bağımsız değildir. Din, pek çok kültürde değerlerin en güçlü kaynağıdır. Kültürel yapı ve değerlerin oluşmasında dinin kurucu bir rolü vardır. Çünkü her din kültürel hayat içerisinde gerek getirdiği emir ve yasaklar gerek yapılmasını istediği davranış ve ibadetler açısından bireyleri etkilemektedir. Yani toplumun yapısı ve çeşitli kültür alanları dinî hayatı etkilerken, din de toplumsal hayatı ve diğer kültür alanlarını etkiler. Din muhafaza edici boyutuyla kültürün korunmasında, dönüştürülmesinde, kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve süreklilik kazanmasında da işlevseldir. Kültür de dinin anlaşılmasında, davranışlara dökülmesinde, inanç ve anlayış haline gelip yaygınlaşmasında etkili olur. Clifford Greertz, *Kültürel Bir Sistem Olarak Din* isimli çalışmasında dini, bir kültürel sistem olarak ifade eder. Bu ifade, "dinin toplumda bir kültür ürettiği ve bizatihi kendisinin toplumsal gerçeklikte bir kültür sistemi olarak varlık bulduğu, dolayısıyla toplumda geçerli kültürün dinin kültür sistemi

⁴⁰ M. Ali Kirman, Abdullah Özbolat, **Kültür ve Din**, Karahan Kitapevi, Adana 2014, s.4.

olduğu anlamına gelebileceği gibi kültürün içinde kültüre bağlı olarak ortaya çıkan, kültürün ürettiği sistemlerden biri olarak din anlamına da gelebilir.”⁴¹ Sonuç olarak din, kültüre anlam veren, ondan etkilenen, onu şekillendiren, kendisine göre inanç ve ibadet esasları olan anlam sistemidir. Kültür ve din arasındaki bu ilişkiyi açıklamak dinin gündelik hayat pratiklerine nasıl yansıdığını görmek önemlidir. Bu bakımdan Durkheim’in *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eseri, Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu* adlı eseri, dinin kültürü ve toplumun kültürel birikimini nasıl etkilediğini gösteren önemli çalışmalardır.

Kültür ve dini bir araya getiren en önemli özelliklerden biri, ikisinin de bir semboller sistemi olarak tanımlanabilmesidir. Ejder Okumuş, *Din ve Kültür* adlı çalışmasında, Geertz’in kültür tanımında sembollere önemli bir yer verdiğinden bahseder. Geertz’e göre kültür, en kısa ifadeyle sembollerle somutlaşan, insanlara tarihsel olarak taşınan, onlara anlamlar örüntüsünü kazandıran bir kavramlar sistemini ifade eder. Durkheim de benzer şekilde din için *ortak temsiller* ifadesini kullanmıştır. Ona göre bütün toplumsal ilişkiler ortak temsillere bağlıdır. İşte din de bütün bu sembollere veya ortak temsillere anlamını veren mutlak sembollerin kaynağıdır.⁴² Semboller, önceden anlam kazanmış anlayışlara işaret eder. Çünkü insan önceden anlam kazanmış bir semboller dünyasında doğar. Mardin, sembollerin anlamı üzerinde toplum içinde bir anlaşma olduğu için, bunların bireylerde ortak bir anlama biçimi sağladığını söyler. Buna göre sembollerini anlama iki şekilde nesnelleşmektedir; sembol kişi tarafından anlaşılıp, ona göre hareket edildiğinde davranış, sembollerin kendi aralarında ortak bir şekil kazandıkları zaman kültür olarak tezahür etmektedir.⁴³

⁴¹ Okumuş, **Din ve Kültür**, s.21.

⁴² Kirman ve Özbolat, **Kültür ve Din**, s.20.

⁴³ Mardin, **Din ve İdeoloji**, s.52.

2.2. DİNDARLIK VE DİNİN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ

Dindarlık meselesinin anlaşılabilmesi için sosyolojik açıdan dinin ne anlama geldiğinin belirtilmesi gerekir. Sosyoloji, toplumsal hayatı bir bütün olarak ele alan, toplumun farklı parçaları arasındaki iç bağımlılığı anlamaya çalışan, toplumu oluşturan sosyal gruplar ve kurumlar arasındaki ilişkileri incelemeye çalışan, Berger'in de ifadesiyle 'özeldeki geneli' ya da 'benzerlik içindeki farklılığı gören' bir bilim dalıdır.⁴⁴ Sosyolojinin incelediği ve anlamaya çalıştığı kurumların en önemlilerinden biri de dindir. Sosyoloji, dini genelde sosyal fonksiyonları üzerinden tanımlamaya çalışır. Kurucu sosyologlar dinin modernlikle beraber gücünü kaybettiğini düşünmüşlerdir. Weber, dinin insan hayatını etkileme ve belirleme gücünü yitirdiğini ifade etmiştir. Weber'in bu yaklaşımı ortaya koyduğu dönem, sekülerleşmenin belirginleştiği, rasyonel ve bilimsel yaklaşımın dinin yerini aldığı, dünyanın büyüünün bozulduğu, dinin toplumsal kurumlar üzerindeki hâkimiyetini kaybetme sürecine girdiği bir dönemdir.⁴⁵ Ancak özellikle 1950'lerden sonra din, sosyal bir olgu olarak yeniden canlanmış, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra her geçen gün etkisini artırmış, insanları etkilemeye ve hayatlarına anlam katma işlevlerine devam etmiştir. Dinin bu fonksiyonlarının yeniden görünür hale gelmesi de sosyologların ilgisini çekmiştir.

Din sözcüğünün tek bir ilke ya da öze karşılık gelmekten çok kolektif bir ad olması, bu sözcüğün birbirinden farklı çok sayıda tanımının yapılmasına neden olmaktadır.⁴⁶ Din gibi birçok bilimsel disiplinin ilgi alanına giren bir olgunun bütün yönleriyle tanımlanması elbette ki mümkün değildir. Dini tanımlamaya çalışan farklı disiplinler de dinin sadece bir yönüne vurgu yaparak tanımlar yaptıkları için birden fazla din tanımı ortaya çıkmıştır. Örneğin Durkheim dinin kolektif yönü, Pratt tavır, Schleirmacher duygu, Menzies ibadet ve Müller inanç yönü üzerinde durmakta, dolayısıyla bu tanımlardan her biri dinî tecrübenin bütün yönlerini kuşatan kapsayıcı

⁴⁴ Veysel Bozkurt, **Değişen Dünyada Sosyoloji**, Ekin Yayınevi, Bursa 2017, s.2-3.

⁴⁵ Macionis, **Sosyoloji**, s.489.

⁴⁶ William James, **Dinsel Deneyimin Çeşitleri**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017, s.37.

tanımlar olmaktan ziyade onu çeşitli yönleriyle anlama imkânı sağlayan araçlar olmaktadır.⁴⁷

Sosyolojik açıdan din tanımları belli bir dini değil, ilahi olsun olmasın bütün dinleri göz önüne alarak yapılmaktadır. Bu tanımlar özsel ve işlevsel tanımlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Sosyolojik din çalışmaları dinin özellikle işlevsel tanımları üzerinden yürütülür. Başka bir deyişle din sosyolojisinde dinin birey ve toplum hayatındaki fonksiyonları üzerine vurgu yapılır. Dinin bu tanımına göre din, toplum için işlevsel ve insan yaşamı için önemli bir yere sahip öge olarak görülür. Dini işlevselliğinden hareketle tanımlayan kurucu sosyologlardan biri Durkheim'dir. Ona göre din, kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, mensuplarını yasak ve dokunulmaz kabul edilen şeyler konusunda Kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemidir.⁴⁸ O, dinin insanları bir cemaat altında toplayarak çok önemli bir işlevi yerine getirdiğini düşünmektedir. Wach ise, dini tecrübenin insanda sosyal ve ahlaki gerçekliği ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. O, dinin sosyal bütünleşmeyi ve sosyalleşmeyi sağlama gibi temel bir amacı olmamasına rağmen insanı sosyalleştirdiğini ve sosyal bütünleşmeyi sağladığını düşünmektedir. Weber için de din, “aşkın, otonom bir güce katılma değil, insanı anlamlandırmayla ilgili bir eylemdir.”⁴⁹

Daha geniş anlamda din, insanın dünyasında ve toplumsal gerçeklik içinde hem kitabi hem ameli hem psikolojik hem sosyolojik hem sübjektif hem de objektif yönü itibarıyla bir bütün olarak var olur.⁵⁰ Birey ve toplumları dinden ayrı düşünmek mümkün görünmemektedir. Çünkü din kişisel, sosyal ve siyasal yaşam için olmazsa olmaz bir fenomendir. Aynı zamanda “toplumların kendilerini ifade etmelerinde, kimlik edinmelerinde ve kimliklerini ortaya koymalarında, sahip oldukları inanç, umut ve

⁴⁷ İhsan Çapçioğlu, Niyazi Akyüz (Ed.), **Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi**, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s.43.

⁴⁸ Niyazi Akyüz, **Dini Gruplar Sosyolojisi**, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2016, s.38.

⁴⁹ Çapçioğlu ve Akyüz (Ed.), **Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi**, s.45.

⁵⁰ Ejder Okumuş, **Dinin Gölgesinde**, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017, s.20.

değerleri taşımayı sürdürmelerinde, olaylar karşısında tutum ve davranış geliştirmelerinde vs. din ve dinî inançlar etkili olur.”⁵¹ Bergson, ister özünde isterse rastlantı sonucu sosyal olsun hangi biçimde açıklanırsa açıklansın “din her zaman bir toplumsal rol oynamıştır.” diyerek dinin toplumsal önemine dikkat çekmiştir.⁵² Bütün dinler, aile, millet, eğitim, ahlak, hukuk, sanat, evlilik ve ekonomi gibi toplumsal kurumlarla karşılıklı bir ilişki içerisinde. Aynı zamanda din toplumsal grupların kültürüyle kaynaşmış olarak bulunur. Bu ilişkiler sayesinde din toplumu, toplum da dini etkiler ve değiştirir.

Bütün dini inanç ve ritüellerin toplum içerisinde gördüğü bazı fonksiyonlar vardır. Buna başka bir deyişle *dinin toplumsal işlevleri* ya da *dinin sosyolojik rolü* de denilebilir. Dinin sosyal boyutlarının, din ile toplumun karşılıklı ilişkilerinin anlaşılabilmesi için dinin toplumsal (sosyolojik) işlevlerinin bilinmesi gerekmektedir. Dinin, ideoloji ve kimlik kazandırma, isteklendirme, meşrulaştırma, ayırıştırma ve çatıştırma, birleştirme, rehberlik, organizasyon ve cemaatleştirme, sosyalleştirme, sosyal kontrol sağlama, kültürü koruma gibi birçok sosyal işlevlerinden bahsedilebilir.⁵³ Bununla birlikte Durkheim, toplumun varlığını devam ettirmesi için dinin *sosyal dayanışma, toplumsal kontrol, anlam ve gaye katmak* gibi üç işlevinden bahseder. Din insanları bazı norm ve sembollerle bir arada tutar. Yine pek çok din toplumsal uyumu gözetir. Bunun için de insanları kültürel normlara uymaya davet eder. Dini düşünce insanlara hayatın daha büyük amaçları olduğu duygusunu verir.⁵⁴ Sembolik etkileşimci yaklaşım dinin toplumsal olarak inşa edildiğine, sosyal çatışmacı yaklaşım ise dinin sosyal eşitsizliği ortaya çıkaran rolüne vurgu yapar. Kral Marx’a göre din, “statükoyu meşrulaştırmak yoluyla yönetici elitlere hizmet etmekte ve insanların dikkatini sosyal eşitsizliklerden başka yönle çekmektedir.”⁵⁵ Dinin sahip olduğu sosyal işlevlerinden biri, çeşitli toplumsal durumlarda, insanlara takip edecekleri tutum ve davranışları

⁵¹ Ejder Okumuş, **Dinin Toplumsal İnşası**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s.87.

⁵² Ünver Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, s.179.

⁵³ Okumuş, **Dinin Gölgesinde**, s.24-42.

⁵⁴ Macionis, **Sosyoloji**, s.489.

⁵⁵ Macionis, **Sosyoloji**, s.490.

belirleyen bir zihniyet kazandırma işlevidir.⁵⁶

Din, insanlara belli bir dünya görüşü sağlar ve bu sayede onların dünyevi olaylar karşısında nasıl bir eylem içinde bulunacaklarını belirler. Din, kimlik kazandırma diğer bir ifadeyle *kimliklendirme* yoluyla insanın içinde yaşadığı sosyal çevrede tanımlamasını ve diğerlerine dönük bir bakış açısı geliştirmesini sağlar. Dinin sosyal hayatta en fazla kuşatıcı işlevlerinden biri meşrulaştırma'dır. Bu anlamıyla din, bireyin iç dünyasında olup bitenleri, davranışlarımızı, düşüncelerimizi, toplumsal kurumları, siyasal ve toplumsal düzeni onlara kutsallık kazandırmak yani onları kutsal ve kozmik referans çerçevesine yerleştirmek suretiyle meşrulaştırır.⁵⁷ Din, kadın ve erkeğin toplum içindeki konumlarından, statükoyu, sosyal düzeni, toplumsal kurumların işleyiş biçimlerini, herhangi bir grup içinde yüksek statüye sahip olanların üstünlüklerine kadar birçok yapıyı rasyonelleştirme yoluyla meşrulaştırabilir. İnsanlar yaptıkları ve karşılaştıkları birçok şeye geçerlilik kazandırmak için dine başvurabilir. Sosyal ve kültürel ilişkileri, ekonomi ve siyasal olayları anlayabilmede dinin meşrulaştırma işlevini açıklamak büyük önem taşımaktadır.

Dinin önemli boyutlarından bir tanesi de toplumsal şartlar çerçevesinde kimi zaman *uzlaştırması/barıştırması* kimi zaman da *ayrıştırması/çatıştırmasıdır*. Dinin bu anlamda sadece olumlu değil aynı zamanda görece olumsuz işlevleri de vardır. Dinler genelde bir topluluğa ait olma bilinci kazandırarak ve diğer dinlere ait olanların ve dinin ilkelerine uymayanların “ötekiliğini” vurgulayarak önyargı, düşmanlık ve şiddeti destekleyen görüşler ve değerler içerebilir.⁵⁸ Bu bakımdan din, kendi inananları arasında birlik ve bütünlük sağlarken kimi durumlarda diğer inanışlara sahip olanlara karşı dışlama ve düşmanlık oluşturma işlevi görebilir. Dinin diğer bir toplumsal boyutu, sosyal hayatta insanları toplumsal norm ve değerler çerçevesinde tutması yani toplumsal kontrolü sağlamasıdır. Buna başka bir deyişle sosyalizasyon, yani kişinin onaylanan

⁵⁶ Okumuş, **Dinin ve Kültür**, s.25.

⁵⁷ Okumuş, **Dinin Toplumsal İnşası**, s.70.

⁵⁸ Crystal L.Park, Raymond F.Paloutzian, **Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları**, Phoneix Yayınevi, Ankara 2013, s.478.

davranışları öğrenmesi de denilebilir. Berger'e göre sosyal kontrol, sosyolojide en çok kullanılan kavramlardan biridir. Ona göre bu kavram, itaatsiz üyeleri yola getirmek için toplum tarafından başvurulmuş çeşitli araçlara atıfta bulunur.⁵⁹

Din sosyolojisi en temelde dini sosyolojik olarak inceleyen bir bilim dalıdır. Din bilimleriyle sosyal bilimlere birbirine bağlayan bir köprü görevi gören din sosyolojisi, dinin toplumdaki ifade biçimleriyle ve işlevleriyle ilgilenir. Bunun yanı sıra dini sosyolojik olarak inceleyen bu bilim dalı, din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkileri ve bunun sonucunda ortaya çıkan etki ve tepkileri ve dini grupları incelemeyi kendine konu edinir.⁶⁰ 19. yüzyılda Weber ve Durkheim gibi kurucu sosyologların araştırmaları sonucunda bağımsız bir disiplin haline gelen din sosyolojisinde, dindarlık, her zaman önemli bir çalışma alanı olmuştur. Durkheim'in Avustralya yerlilerinin dini yaşantılarını sosyolojik açıdan ele aldığı *Dini Hayatın İlk Biçimleri* adlı eseri ile Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu* adlı eseri dindarlık konusunun sosyolojik olarak analiz edilmesine öncülük etmiş çalışmalar olarak kabul edilir.⁶¹ Bu çalışmalardan sonra dindarlık konusu din sosyologlarının ilgisini çekmiş, yapılan çalışmalarda dindarlık konusunun sosyolojik incelenmesi din sosyolojisinin en önemli araştırma ve inceleme alanlarından birisini teşkil etmiştir.⁶²

Arapça *din* ve farsça *dar* sözcüklerinden oluşan dindar kelimesi bir kutsal gücün varlığına inanmış ve bağlanmış olan kimse, dindarlık ise kutsal varlıkla kurulan bağın sıklık ve yoğunluğunu tanımlamak için kullanılır.⁶³ Başka bir deyişle dindarlık, kutsal olanın ya da belli bir dinsel sistemin belirli bir zaman ve şartta belli kişi, grup ya da toplum tarafından yaşanmasını ifade etmektedir.⁶⁴ Dindarlık, dinin toplumsal hayatta normlar, inançlar ve davranış tarzları olarak yer edinmesiyle ortaya çıkan bir olgudur. Dindarlığın salt insanların iç dünyalarına hitap eden bireysel bir boyutu olduğu gibi

⁵⁹ L. Berger, Peter, **Sosyolojiye Çağrı**, A. Erkan Koca (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.90.

⁶⁰ Ünver Günay, Celalettin Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Karahan Kitapevi, Adana 2006, s.1.

⁶¹ Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.1.

⁶² Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.2.

⁶³ Aslan, **Şehirleşme ve Din: Diyarbakır'da Kadın Dindarlığı**, s.32.

⁶⁴ Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.22.

insanlar arası ilişkilerde duygu, düşünce ve davranışları etkileyen toplumsal bir boyutu da vardır. Dindarlık, bir yönüyle bireysel, bir başka yönüyle toplumsal ve kültürel, fakat aynı zamanda hem aşkın hem de içkin bir karakteristiğe sahip bir olgudur.⁶⁵

Sosyolojik olarak dinî hayat ve dinselilik çalışmalarında dindarlığın hangi kriterlere göre kategorileştirileceği en önemli sorunların başında gelmiştir. Çünkü dinî hayat ve dinselilik, içinde geliştiği topluma ve kültüre göre şekillenir ve farklılık kazanır. Nitekim tarihî ve sosyolojik olarak dinler, dinî hayat ve dindarlık bir toplum ve kültür ortamında, çeşitli iç ve dış etkenler çerçevesinde bu yapısal unsurların dinamiğine göre şekillenir ve hatta değişime uğrayarak yeni formlar kazanır.⁶⁶ Ayrıca dindarlığın çok boyutlu yapısı bir kategorileştirme yapmayı zorlaştırırsa da dindarlık, bazı temel karakteristikler açısından sınıflandırma yapılabilecek bir niteliğe sahiptir. Dindarlığın çeşitli boyutlarının sosyolojik incelenmesi, öncelikle insan faaliyetlerinin anlaşılmasında merkezi ve teorik bir öneme sahiptir. Bundan dolayı din sosyologları, dini tecrübenin ifade şekillerini çeşitli açılardan kategorize etmişler ve bu kategorilere göre birbirinden farklı dindarlık tiyolojileri ortaya koymuşlardır. “Din sosyolojisi araştırmalarında tiyolojik yöntemin uygulanışını, Max Weber’in ‘ideal tip’ anlayışından J.Wach’ın dinî gruplar, otorite ve din ve devlet ilişkileriyle ilgili tiyolojileri ile G.Mensching’in dinî cemaat, teşkilat ve önder tiplerine kadar birçok alanda görmek mümkündür.”⁶⁷ Glock, dini hayatın; tecrubi, ritüalist, ideolojik ve geleneksel dört boyutunun olduğunu ifade eder. Glock, daha sonra Stark ile birlikte gerçekleştirdiği araştırmada dini yaşayışın, inanç, dini pratikler, tecrübe, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutu olduğunu söyler.⁶⁸ Wach, dindarlığın, akide (teori), ibadet (uygulama) ve cemaat olmak üzere üç boyutunun olduğunu ifade eder. H.Freyer, Wach’ın bu tasnifine Weber’in “dini zihniyet” veya “ahlak” adını verdiği dördüncü bir boyutu ilave eder.⁶⁹ Yine Fransız sosyal bilimci Gabriel Le Bras, dini yaşantı içerisinde üç ana boyut ayırt etmektedir, ki bunlar

⁶⁵ Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.51.

⁶⁶ Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.30.

⁶⁷ Günay, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, s.259.

⁶⁸ Çapçioğlu ve Akyüz (Ed.), **Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi**, s.52.

⁶⁹ Günay ve Çelik, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, s.30.

‘komüniyel’, ‘sivil’ ve ‘süpranatürel’ alanlardır. Max Weber, dindarlık tiplerini ‘statü tabakalaşması’ şeklinde kavramsallaştırmıştır. Weber’in dindarlık tipolojisinde çiftçi dindarlığı, şövalye ruhlu savaşıların dindarlığı, burjuva dindarlığı, tüccar ve zanaatkarların dindarlığı, şehir dindarlığı, köy dindarlığı, entelektüellerin ve aydınların dindarlığı, büyüsel dindarlık, ayinci dindarlık gibi dindarlık tipleri mevcuttur. Dolayısıyla din üzerinde yapılmış sosyolojik çalışmalarda dindarlık bağlamında ideal tipleştirme girişimlerine sıklıkla rastlanır. Sonuç olarak dindarlığın gündelik hayatın akışı içerisinde pek çok etkinlik ve biçiminin olduğu söylenebilir. Bu bakımdan dindarlığın kurumsal olmayan ritüel ve pratiklerinin gündelik ve sosyal hayat içerisindeki yeri, din sosyolojisi çalışmalarında üzerinde durulan konular arasında ifade edilebilir.

2.2.1. Popüler Dindarlık

Popüler din, organizeli, yüksek tipli, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi kitabi dinlerde, kurumsal olmayan inanç, ritüel ve pratikleri tanımlamada kullanılan bir terimdir.⁷⁰ Popüler din, dinin hükümlerinden ziyade dini coşkuya önem verir. Popüler din kavramı, halk dini, halk dinleri kavramlarıyla yakından ilişkili bir kavramdır. Ancak popüler din kavramı ile halk dini kavramı birbirinden farklı anlamlara sahiptirler. Halk dini, ilkel kültürlerle sahip insanların çok tanrılı dinlerine ait inanç ve uygulamaları ifade etmektedir.⁷¹ Anadolu’da yaşayan Türkler üzerine önemli çalışmaları olan Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*⁷² isimli eserinde, Türk tarihinde İslam’ın görüntüleniş biçimlerini, halk İslâmı (popüler İslâm), kitâbî İslâm (medrese İslâmı), tekke İslâmı (mistik İslâm) ve devlet İslâmı şeklinde dört kategoride ele almıştır.⁷³ Ocak’ın halk İslâmı ile kastettiği şey, bir inanç tarzı olarak yorumlanan ve yaşanan, İslâm’ın temel esaslarına belli ölçülerde sadık kalan ancak çoğunlukla geleneksel yaşantının belirlediği,

⁷⁰ Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s.56.

⁷¹ Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, s.53.

⁷² Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

⁷³ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, s.51.

kısmen hurafelerle karışık bir Müslümanlık tarzıdır.⁷⁴ Ocak bu tanımlamasıyla, halk İslâmı ile popüler İslâmı eşitleyen bir bakış açısı geliştirmiştir. Şerif Mardin, *Din Ve İdeoloji*⁷⁵ adlı çalışmasında, İslâmı inanç bakımından halk dini (kültürü) ve şekçin dini şeklinde ayırmaktadır.⁷⁶ Mardin de bu çalışmasında halk dini ile popüler dini eş değer gören bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Toplumun popüler dindarlık biçimlerinden bahsedildiğinde halk arasındaki eski kültür ve dinlere ait inanışların yanında resmi dinin de halk arasındaki inanış ve uygulamaları da kastedilmiş olur. Bu yüzden çalışmada halk dindarlığı kavramından ziyade popüler dindarlık kavramı kullanılmıştır. Çünkü Muş ve Sason'da Müslüman Ermenilerin, hem eski dinlerine ait dini inanç ve uygulamaları sürdürürken hem de Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi evrensel dinlerine ait uygulamaları sürdürdükleri görülmüştür. Popüler din Hristiyanlık ve İslamiyet gibi evrensel dinlerde ortaya çıkabilir ve çok tanrılı dinlerden bu yüksek tipli evrensel dinlere girenler eski inanışlarını örtülü bir şekilde sürdürebilirler.⁷⁷ Nitekim Müslüman Ermenilerin Hristiyanlık dinine ait inanışlarını, benimsedikleri yeni dinlerinde de gerek örtülü gerek açıktan sürdürdükleri görülmüştür.

Halk kitlelerinin sahip olduğu din anlayışı toplumda bir takım gizli ya da açık fonksiyonlara sahiptir. Halk dini, bir model işlevi görerek toplumun dünya görüşünü oluşturma, hayata yönelik bir bakış açısı kazandırma ya da toplumsal bütünlüğü sağlama gibi çeşitli toplumsal fonksiyonları barındırmaktadırlar.⁷⁸ Bundan dolayı popüler dindarlığın sosyal hayat içerisindeki fonksiyonları, genelde sosyal bilimlerin özelde din sosyolojisinin ilgisini çekmiştir. Özellikle antropoloji alanında popüler dinin içeriği üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Bu konuda çalışma yapanlardan biri olan Faulkner-De Long, bu dindarlık formunu; ilkel ve folk dinin anlamlarıyla sıkı sıkıya ilişki içinde olan popüler din, bir dini topluluk içinde tabi olan kesimin dini olarak popüler din, yaygın inançlar, ritüeller ve bir toplumun değerleri olarak popüler din, genel ortak ya da

⁷⁴ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, s.52.

⁷⁵ Şerif Mardin, *Din Ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

⁷⁶ Mardin, *Din Ve İdeoloji*, s.147.

⁷⁷ Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, s.55.

⁷⁸ Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, s.127-128.

sivil dinden farklı olan, fakat genellikle toplumun daha aşağı katmanlarında oluşan inanç ve pratiklerin bir karışımı olarak popüler din, bir kültürdeki alt sınıfın ya da azınlık grubun dini olarak popüler din, bir toplumun içindeki öğrenilen sofistike, farklı ve derin bilgili bir dine muhalif olan kitlelerin dini olarak popüler din şeklinde tipleştirmiştir.⁷⁹ Long'un bu sınıflandırması ışığında bu çalışmada Müslüman Ermeniler arasında yaşayan popüler dindarlık formları ve bunların eski inanç biçimleriyle olan devamlılığın izleri sürülmeye çalışılmıştır.

Halk arasında yaygın olan popüler bazı inanç ve uygulamalar birtakım ihtiyaçlara dayalı olarak ortaya çıkabilir. Bireylerde birtakım olumsuzluklardan, kötülüklerden kurtulma amacı vardır.⁸⁰ İnsanlar günlük hayatta karşılaştıkları sorunlara çözümler aramışlar, hastalıktan, kaza ve belalardan kurtulmanın çarelerini bulmaya çalışmışlardır. Hastalık ve felaketlere yakalanma korkusu insanların günlük hayatta karşılaştığı olağan bir durumdur. Modern dünyada bile insanlar stres ve anlam arayışı gibi bazı kaygılarına çözümler bulmak için falcılık, cinlerle temas, büyü gibi modern halk inanışlarına başvururlar.⁸¹ Bunun yanı sıra “insanların evreni algılayış biçimi, günlük hayatta karşılaştıkları sorunları anlamlandırma, bireysel ve toplumsal ümit, beklenti, kaygı ve korkuları, yaptıkları eylemleri meşrulaştırma, kutsallarını belirleme”⁸² de popüler dindarlığın ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde etkilidir. Bütün bunlar popüler dinin, toplumsal hayat içerisinde şekillendiğini göstermektedir. Toplumların belirgin özelliklerinden biri de örf, adet ve geleneklere bağlı olmaktır. Toplumlar alışılmış şeyleri korur ve sürdürür. Bu yüzden kitleler yeni evrensel bir dini kabul etmiş olsalar bile eski dini inanç ve geleneklerini yeniliklere karşı muhafaza eder, eski inanç ve uygulamalarının bir kısmını yeni evrensel din içerisinde sürdürürler.⁸³ Müslüman Ermenilerin, söz konusu bağlamda eski dini inanış ve geleneklerini, Müslümanlaştıktan sonra nasıl sürdürdükleri konusu bu araştırmanın önemli bir kesitini oluşturmuştur.

⁷⁹ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.60-61.

⁸⁰ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.123-124.

⁸¹ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.57.

⁸² Ahmet Hikmet Eroğlu, Durmuş Arık (Ed.), **Halk İnanışları**, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s.31.

⁸³ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.53.

Popüler din/dindarlık konusu birçok konu ile doğrudan veya dolaylı olarak alakalıdır. Bu konuda Weber'in *statü tabakalaşması* diye kavramsallaştırdığı, yani kültürel farklılıklardan kaynaklanan bir dindarlık biçimini ifade eden bir popüler dindarlık şekli olan alt tabaka dindarlığından bahsedilmiştir.⁸⁴ Bundan ötürü popüler dindarlık konusunu ele alırken kültür ve din ilişkisine de vurgu yapmak gerekmektedir. Çünkü din ve kültürel yapı arasındaki ilişki bu çalışma açısından incelenmesi gereken bir diğer konu olmuştur. Ortak bir kültür ve ortak dini değerleri içine alması bakımından etnisite, sosyolojinin ilgi alanlarından biri olmuştur.

2.3. ETNO-DİNSEL BİR GRUP OLARAK ERMENİLER

2.3.1. Ermeni İsmi'nin Kaynağına Dair Tartışmalar

Ermeni toplumu hakkında yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğunda en çok tartışılan konulardan biri 'Ermeni' isminin nereden ve nasıl ortaya çıktığıdır. Esasen bugünkü Ermeniler kendilerini Hayk diye isimlendirir ve Ermenistan'a da 'Hayastan' derler. Kendilerine Hay diyen Ermeniler ile ilgili olarak 'Armen' adının kullanılmasına ise M.Ö altıncı yüzyılın sonlarına doğru Yunan kaynaklarında rastlanmaktadır.⁸⁵ Bunun yanı sıra İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, Armenian isminin Urartu'nun bilinen son kralı 3. Rasis'un babası 'Erimena'dan veya İ. Ö XI. yüzyılın sonları ile X. yüzyılın başlarında Kuzey Arabistan steplerinden gelerek Nairi'yi işgal eden 'Aramaen'lerin yaşadığı coğrafya manasına gelen 'Arumuni'den gelmiş olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁶ Ermeni tarihçilerinden Khorenli Moise de Ermeni isminin Urartu Kralı Aramu'dan geldiğini iddia etmiştir.⁸⁷ Ancak kendi kimliklerini 'Hayk' olarak isimlendiren ve ülkelerini 'Hayastan' olarak adlandıran Ermenilerin, kendileri için neden Ermeni ismini kullandıkları ve yaşadıkları coğrafyaya da neden Ermenistan dendiğini açıklayacak bilimsel verilere sahip olmadıklarını Şenol Kantarcı ve Kamuran Gürün '*Ermeni*

⁸⁴ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.68.

⁸⁵ Hulusi Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, İstanbul 2015, s.22.

⁸⁶ Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.17.

⁸⁷ Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s.16.

Dosyası ' isimli çalışmalarında ifade etmişlerdir. Ayrıca Kantarcı, Moise ve Toynbee'nin bahsettiği kelimeler ile bugünkü Ermenilerin kendileri için kullandıkları Hayk ve Hayastan kelimeleri arasındaki anlam açısından herhangi bir benzerlik olmadığını belirtmiştir.

Yine bu kapsamda en çok tartışılan konulardan biri de Ermeni toplumunun tarih sahnesine ne zaman, nerede ve nasıl çıktığıdır. Bununla ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler farklılık göstermektedir. Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi'nin anlatılarına göre, Ermenilerin kökeni Hayk Nahapet'a dayanmaktadır. Ermeni pagan inancına göre Hayk, ilk tanrıların evladı olarak kabul edilmektedir.⁸⁸ Ayrıca Khorenatsi, Ermeni Tarihi adlı kitabında Hayk'ın isminden gelen 'Hay'ın Ermenicede Ermeni, 'Hayastan' ise Ermenistan anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁸⁹ 12. yüzyılda yaşamış Müslüman tarihçi Yakut el-Hamaviye de Ermenilerin kökenini Hz. Nuh'a dayandırmaktadır. Ona göre, Hz. Nuh'un Yasif (Habet) adlı oğlundan Avmar dünyaya geldi, Avmar'ın torunu Lanta (Torgom), onun oğlu ise Armini'dir.⁹⁰ Sason ve Hasköy'de görüşmecilerden bazıları Ermenilerin Hz. Nuh'un soyundan geldiğini ifade etmeleri konunun bu boyutunun ele alınmasını gerektirmiştir. Nitekim Ermeni toplumunun Hz. Nuh ile ilişkilendirilmesi Ermenileri Kitabı Mukaddes geleneğinde önemli bir konuma yerleştirmiştir. Bu da Ermenilerin seçilmiş olduklarına işaret edebilir. Çünkü Nuh 'İkinci Âdem'di; onun soyundan gelenler tanrı tarafından seçilmiş ve kutsanmışlardır.⁹¹ Bu seçkin topluluk anlayışı, bölgede görüşülen Müslüman Ermenilerin çoğunluğunda gözlemlenen bir durumdur. Seçkinliğe farklı bir bakışla; bölgede yaşayan Ermeni olmayan Müslümanlar, Müslüman Ermenilerin dindarlıklarında, ticaretlerinde ve el sanatlarında seçkin bir topluluk olduklarını ifade etmişlerdir.

⁸⁸ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.15.

⁸⁹ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.16.

⁹⁰ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.16.

⁹¹ A.Bournoutian George, **Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, Aras Yayıncılık, Ankara 2016, s.24.

2.3.2. Ermenilerde Dini Hayat

Hristiyanlıktan önce Ermenilerin tıpkı geçmişte yaşamış diğer toplulukların bir kısmı gibi güneşe, aya, yıldıza yani kısacası tabiata taptığı iddia edilmektedir. Canan Seyfeli, *Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk inanışları* adlı makalesinde Ermenilerin Hristiyanlık öncesinde yüceltilen atalara dair, tabiatla ilgili ve iyi kötü ruhlara dair inançlarının olduğundan bahseder. Seyfeli'ye göre Ermeniler, *Hayk*, *Ara Geğetzik Vahagn* ve *Tork Angeğ'i* başlıca tapınılan mitolojik kahramanlar olarak görürler. Hayk, mitolojik özellik atfedilen ataların ilki ve en eskisidir. Bunun yanı sıra Vahagn, erken Ermeni kaynaklarında hakkında önemli bilgiler verilen, tarihi ve tanrılaştırılan bir şahsiyettir.⁹² Hristiyanlık öncesi Ermeni inançları arasında tabiatla ilgili inançların ilk sırasında güneş ve ay gelir. Güneşe at kurban edilmesi, Ermeni tabiat inanışlarında güneşin önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Ermeni takviminde sekizinci ay(arek) ve her ayın ilk günü güneşe tahsis edilmiş ve her ikisine de Areg (güneş) ismi verilmiştir. Aynı ayın yirmi dördüncü günü ise Lusnag ismiyle aya (luys) tahsis edilmiştir. Ayrıca güneş ve ay, sırasıyla Areg ve Lusin şeklinde isim olarak kullanılmıştır.⁹³ Bunun yanında, dua ederken doğuya dönülmesi, ölümlerin doğuya dönük olarak gömülmesi Ermenilerde tabiatla ilgili inanışların hayata yansıyan izlerini ortaya koymaktadır. Hristiyanlık öncesi Ermeni halk inanışlarında iyi ve kötü ruhlara dair inançlarda *Aralezk* (Arlezler, Aralezler, Haralezler), *Ara Geğetsizik* ile *Şamiram* efsanesinden bahsedilmektedir. Aralezler, köpek soyundan gelen ve savaşlarda ölen yiğitlerin yaralarını yalayarak ölü bedeninin tekrar diriltilmesinde rol oynadığına inanılan ruhlardandır.⁹⁴ *Dev* ismi, Ermenilerin eski inançlarını koruyanlarla mücadele ettikleri yaratıklara verdikleri isimdir. Kack, genellikle dağlardaki mağaralarda ve taş oyuklarda yaşadığına inanılan cezalandırıcı ruhlardır. *Alk*, kötü özellikli dişi hayaletlerdir. *Ays*, rüzgâr kılığına giren kötü ruhtur.⁹⁵ Ermenilerin Hristiyanlığın kabulünden sonra da

⁹² Canan Seyfeli, "Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnanışları", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, 30, s.150-152.

⁹³ Seyfeli, "Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnanışları", s.154.

⁹⁴ Seyfeli, "Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnanışları", s.159.

⁹⁵ Seyfeli, "Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnanışları", s.160.

Kiliselerin doğuya dönük olması, ayinlerde doğuya dönerek dua etmeleri, güneşe ait ilahiler okumaları, güneşe Allah'ın bir gözü denilmesi; Ermenilere İranlılardan intikal eden Ağustos ayında kutlanan *Vartavar* (gül bayramı) bayramının Hristiyanlıkta *Tecelli-i İsa* Yortusu olarak kutlanmaya devam etmesi⁹⁶ Ermenilerin eski dini inanç ve geleneklerini Hristiyanlık içinde de muhafaza ettiklerini göstermektedir.

Bazı kaynaklara göre Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü, Aşağı Ermenistan Kralı Apkar (başka kaynaklarda Urfa kralı Apkar olarak geçmektedir.) devrinde olmuştur. Apkar'ın cüzzam illetinden kurtulması için Hazreti İsa'nın yardımını istemesi ve Havariyundan Tatyos ve Potogomiyos'un İncili Ermenistan'a getirmeleri üzerine Ermeniler Hristiyan olmuşlardır.⁹⁷ Bu olaydan sonra Ermenilerin tekrar eski dinlerine geri döndükleri, Hristiyanlığın Ermenistan'da kalıcı olarak dördüncü yüzyılın ilk yıllarında yerleştiğini iddia edenler de olmuştur. Cahit Külekçi *Ermeniler ve Türkler* adlı çalışmasında, Urfa kralı Apkar ve adı geçen (Tateos ve Partoğimeos) havariler sayesinde Hristiyanlık'ın Ermenistan bölgesine ulaştığını ve bu şekilde de doğu kilisesinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Külekçi, bu durumun Mezopotamya'da gerçekleştiği ve Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığa geçişlerinin ilk dönemi olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.⁹⁸ Ermenilerin milli tarihlerini ve kimliklerini oluşturmalarında kilisenin rolü oldukça büyüktür. Kilise, çevresinde yaşayan Ermenileri kendi etrafında toplayarak başka inanç ve geleneklere yönelmelerini engellemiştir. Bunun yanı sıra Ermenilerin temel dinî hayatları kilise etrafında şekillenir.

Ermenilerde dinî hayatın önemli bir parçası da popüler dindarlık inanışlarıdır. Ermenilerin Kudüs dışında da kutsal kabul ettikleri, kutsal emanetlerin ve azizlerin mezarlarının bulunduğu manastır veya türbe gibi, ziyaret ettikleri bazı mekânları vardır. Muş'taki Surp Garabed Manastırı bunlardan bir tanesidir. Hristiyan Ermenilerce kutsal kabul edilen bazı mekânların Müslümanlar tarafından da itibar görüp ziyaret edildiği

⁹⁶ M. Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s.57.

⁹⁷ Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, s.57.

⁹⁸ Cahit Külekçi, **Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s.164-165.

söylenbilir. Saha araştırmasında elde edilen bilgilere göre Sason’a yakın bir mesafede olan ve halk arasında ‘Mereto’ dağı olarak bilinen yerde bulunan tarihî kilise Müslümanlar tarafından da ziyaret edilmektedir. Ermeni kültüründe Nuh Tufanı’nı simgeleyen, Ermenicede ‘Vart’ gül ve ‘Var’ ışık saçan anlamına gelen insanların birbirlerine su ile şaka yaptığı ‘Vartavar’ bayramı her yıl geleneksel olarak Ermeni olan ve olmayan Müslümanların da katılımıyla Mereto dağında kutlanır. Festival havasında geçen bu bayram, din, gelenek ve kültürün nasıl iç içe geçtiğini, bir arada yaşayan ve farklı dinlere mensup insanların dini ve kültürel hayatlarının bir birlerini nasıl etkilediğini göstermektedir. Çünkü dinî hayat, kültür ve gelenek gündelik hayat ile iç içedir. Bu aynı zamanda farklı dine inanan iki topluluğun gündelik hayatlarındaki ortak dini, kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarına işaret etmektedir.

Hristiyan Ermenilerle Müslümanlar araştırma yapılan coğrafyada uzunca yıllar birlikte yaşadılar. Mereto dağında yapılan kutlamalar bu yakınlığın doğurduğu etkileşimin sonuçlarından bir tanesidir. Çünkü bu etkileşimler direkt olarak ihtiyaç ve gündelik hayatın gerçeklikleriyle kurulmaktadır. Komşusu Gayrimüslim olan bir Müslüman’ın acil bir ihtiyacı olduğunda en yakın komşusundan yardım istemesi bu etkileşimin bir örneği olarak ifade edilebilir. Veya Müslüman’ın Gayrimüslim komşusunun yaptığı ve işe yaradığını gördüğü bir muskayı kendisi için de yapmasını talep etmesi söz konusu etkileşimin birkaç örneğidir.

2.3.3. Ermenilerde Gündelik ve Sosyal Hayat

Ermenilerde gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinin anlaşılabilmesi için etno-dinsel bir grup olan Ermenilerin nasıl bir aile yapısına sahip olduğu, ele alınması gereken meselelerin başında gelir. Gündelik ve sosyal hayatın önemli unsurlarından bir tanesi olan aile kurumunun yapısı dini, coğrafi, sosyal ve iktisadi yapıya göre değişir. Mıgırdiç Margosyan *Gâvur Mahallesi* adlı eserinde Hristiyan Ermeni ailesinde kadına biçilen rolü ve erkek çocuğa verilen önemi şu şekilde ifade etmektedir: “Bizim Diyarbakır’da evlenen kız, işi uzatmadan hemen hamile kalır, iki yüklü olur. Sonbahar veya

ilkbaharda, Papaz Arsen'in duaları ve Kure Mama'nın sihirli elleri, usta parmaklarıyla doğurur. Kız "yüz karası", oğlan "paşa"dır... Çünkü kız doğurmak işten sayılmazdı. Doğum sonrası gelen kız, savaş yenilgisi gibi bir mahlûktu. Doğan çocuk "Paşa"ysa, o zaman ellerinizi havaya kaldırıp zafer işareti verebilirdiniz."⁹⁹ Ermeni ailesinde bireyler arası ilişkilerde babaya, sorgulamadan her konuda itaat etmek bir gelenektir. Nitekim babaya itaat konusunda Yeni Ahit'teki "Ey çocuklar, Rab yolunda anne babanızın sözünü dinleyin. Çünkü doğrusu budur. İyilik bulmak, yeryüzünde uzun ömürlü olmak için annene babana saygı göstereceksin" ifadeleri buna vurgu yapmaktadır.¹⁰⁰ Ermeni ailesinde, çocukların özellikle kız çocuklarının evliliği konusu dışında neredeyse hiçbir konuda kadınların görüşlerine başvurulmaz. Ermeni ailesi her ne kadar erkek egemen bir aile olsa da evlilik konusunda evin hanımının görüşü mutlaka alınır. Yine bu konuda Margosyan, Ermeni ailesinde babanın rolünü , "Evet, sümüklü de olsa Tumas'ın kızıyla evlenmeye karar vermiştim. Ama gelin görün ki, hevesim kursağımda kaldı. Olmadı. Babam hayır dedi. Evimizde babamın kararları tanrı buyruğu gibi bir şeydi. Değişmezdi, değişmedi de. Böylece ilk aşkım da gelenek ve göreneklerimizizin kurbanı oldu." sözleriyle ifade etmektedir.¹⁰¹ Ermeni toplumunda, aile bireylerini idare eden, aileye ait mal varlıklarını yöneten, kurallara itaat etmeyen aile bireylerini kovma ya da mirastan mahrum bırakma gibi geniş yetkileri olan kişi, ailenin en yaşlı erkeği yani evin reisidir.

Ermeni toplumunda ailenin oluşmasını sağlayan evlilik müessesine büyük önem verilir. Ermeni ailelerinde geleneksel olarak evliliğin erken yaşlarda yapılması planlanır. Genellikle kızlar on bir ile on sekiz yaş arasında evlendirilmektedir. Ermeniler arasında yaygın olan "Arap atı dördünü, kız on dördünü geçmeyecek" sözü de buna işaret etmektedir.¹⁰² Erkek egemen bir kültüre sahip ailelerde gelin, kocasından daha çok kaynanası, kayınpederi ve ailenin diğer fertlerine hizmet etmektedir. Ermeni toplumunda kırsal bölgelerde yaşayan insanlar tarafından, gelin olarak alacakları kişiye çocuklarına

⁹⁹ Mıgırdiç Margosyan, **Gâvur Mahallesi**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2017, s.24-25.

¹⁰⁰ Ertaş, **Sosyo-Kültürel Açıdan 19. Yüzyılda Diyarbakır Ermenileri**, s.46.

¹⁰¹ Margosyan, **Gâvur Mahallesi**, s.71-72.

¹⁰² Külekçi, **Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri**, s.48.

uygun bir eş olmasından ziyade evde hizmet edecek bir kişi olarak bakılmaktadır. Bundan dolayı kız ile erkek arasında yaş noktasında herhangi bir denklik aranmamıştır. Bazen erkek kızın iki katı yaşa sahip olabilirken bazen de küçük erkekler kendilerinden yaşça çok büyük bir kızla evlendirilebilmektedir. Hagop Mintzuri, *Armıdan* adlı eserinde kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin gelin seçiminde neye dikkat ettiklerini şu şekilde özetlemiştir: “Ev ise bir tek kadınla, anayla döner miydi? Evin pişirene, taşırana, ahırına, koyununa mı baskındı, yoksa dışarıdaki tarlaya, ota, bağa mı yetişsindi? Gelini niye alırlar? Herkes niçin gelir ister? Çalışmak için. Evi, ahırını süpürsün, gübreyi sırtlayıp götürsün gübrelige döksün, evde su yoksa testiye sırtlayıp su getirsin, dağda ot biçen, ovada tarlayı biçen, bağı kazıyıp belleyen biri olsun diye. Gelin dediğin bunlar içindir.”¹⁰³ Kızları ve erkekleri küçük yaşta evlendirmek sadece Ermeni toplumunun yaptığı bir şey değildir. 19. Yüzyıla kadar Hristiyan Ermenilerle birlikte yaşayan Müslümanlarda da bu uygulama görülmektedir. Yakın geçmişe kadar özellikle Türkiye’nin kırsal bölgelerinde kız çocuklarının çoğunluğunun erken yaşta evlendirildikleri bilinen bir uygulamadır. Bu da dinleri farklı bile olsa aynı bölgede yaşayan insanların kültürel benzerliklere sahip olduğunu göstermektedir.

Ermeni toplumunda evlenmek isteyen iki genç arasında evliliğe mani bir durumun olmamasına dikkat edilmektedir. Yine Ermeni ailesinde başka millet veya mezhepten kimseyle evlenmek hoş karşılanmamıştır. Bundan dolayı Ermeniler, başka milletlerden kız almamaya özen göstermişlerdir. Başka dine ve etnik kimliğe ait kişilerle evlilik gerçekleştiğinde ise evlenen kız ya da erkek, toplum tarafından dışlanmakta, ailesi tarafından bir daha aileye kabul edilmemektedir.¹⁰⁴ Buna rağmen nadiren de olsa başka mezhepler ve topluluklarla kız alıp verme durumları olmuştur. Özellikle Ermeniler ve Süryaniler Hristiyan oldukları için zaman zaman birbirlerinden kız alıp vermişlerdir. Ancak Müslümanlarla aynı bölgede hatta aynı mahallede bir arada yaşamalarına rağmen, Ermeniler, Hristiyan bir Ermeni kızın Müslüman bir erkekle evlenmesini asla hoş karşılamamışlardır. Etno-dini bir grup olan Müslüman Ermenilerin ise, toplumla iç içe

¹⁰³ Hagop Mintzuri, *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s.34.

¹⁰⁴ Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri*, s.51.

geçmenin ve toplumsal uyumun önemli bir göstereni olarak Ermeni olmayanlarla evlilik yapıyor oldukları söylenebilir.

2.4. TÜRKİYE’DE ERMENİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

Anadolu’da Ermenilerle Müslümanların yüzyıllarca ciddi bir problem olmadan bir arada yaşadığı iddia edilir. Hatta bu konuda yapılmış çalışmaların çoğunda bu durumun Osmanlı Devleti döneminde de sürdüğünü ancak dış faktörlerin de etkisiyle 19. Yüzyılda Müslümanlarla Ermeniler arasında ciddi bir uyuşmazlığın ortaya çıktığı ifade edilir. Bunun böyle olup olmadığını araştırıp ortaya çıkarmak bu çalışmanın sınırları dışındadır. Ayrıca Ermeni-Müslüman ilişkileri ve özellikle bu ilişkilerin Osmanlı Devleti’nin son yıllarına denk düşen dönemi hakkında bilimsel titizlikle yapılmış yeterli çalışmanın olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü akademik çevrelerin bu konuya yaklaşımı da çoğunlukla ideolojik olmuştur. Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkileri açıklamak için tarihsel serüveni İslam’ın doğuşundan başlatıp Osmanlı’nın yıkılışına kadar götürmek meseleyi daha anlaşılır kılacaktır. Bununla birlikte Ermeni Müslüman ilişkilerini bütün dönemleriyle derinlemesine irdelemek konunun sınırlarını aşacaktır. Bundan dolayı meseleyi temel hatlarıyla ifade etmek yeterli görülmüştür. Türkiye’de Ermeni-Müslüman ilişkileri meselesinin burada ele alınmasının sebebi, çalışmada, araştırma alanındaki Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslüman arasında gündelik hayat ilişkilerinin öne çıkan konulardan biri olmasıdır. Geçmişten günümüze aynı bölgelerde yaşayan bu iki grubun ne gibi ilişkiler yaşadığının bilinmesi Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Nitekim bu çalışmada, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Müslüman olmuş Ermenilerin azınlık olarak yaşadıkları Muş ve Sason’da, Müslüman olmalarına rağmen, geçmişte yaşanmış siyasi ve sosyal sıkıntılardan kaynaklı olarak gündelik hayat ilişkilerinde herhangi bir sorun yaşayıp yaşamadıkları irdelenmeye çalışılmıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü bu bölümde Ermenilerin Müslümanlarla siyasi ve sosyal anlamda ne gibi ilişkiler kurduklarının tarihsel serüveni özetlenmek istenmiştir.

Bazı rivayetlere göre Hazreti Muhammed'in vefatından sonra Müslümanlarla Ermenilerin ilk karşılaşmalarının, 634 tarihinde, ilk halife Hazreti Ebubekir döneminde Bizanslarla yapılan Yermük Savaşı'nda olduğu iddia edilmiştir.¹⁰⁵ Ermenilerle Müslümanların ilişkilerini gösteren bir diğer önemli olay, 637 yılında Hz. Ömer döneminde Kudüs'te Ermenilerin de aralarında bulunduğu Hristiyanlara bir Emanname verilmesidir. Ermenilerle Müslümanların ilişkilerini gösteren ilk belge olan ve halen Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde, kilise defterlerinde muhafaza edilen Emanname ile Hristiyan toplumun can, mal, namus, dini hak ve özgürlükleri güvence altına alınmıştır.¹⁰⁶ Müslümanlarla Ermeniler arasındaki iyi ilişkiler Muaviye'nin önderlik ettiği Emeviler döneminde de devam etmiştir. Ermeni-Müslüman ilişkileri Emevi halifesi I. Muaviye zamanında çok iyi olmuştur.¹⁰⁷ I. Muaviye, Ermenilerin can ve mal varlıklarını koruma karşılığında Ermeni beylerinden vergi talebinde bulunmuş ve bu, ilişkilerin barış içerisinde devam etmesini sağlamıştır. I. Muaviye'den sonra bazı dönemlerde Ermeni-Müslüman ilişkilerinin bozulduğu iddia edilmiştir. 717-720 yılları arasında dönemin Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in hoşgörülü politikası sayesinde bozulan ilişkilerin tekrar düzeldiği belirtilmiştir. Valilerine gönderdiği mektuplarda gayrimüslim halkın hukukuna azami dikkat edilmesi emrini veren Halife Ömer b. Abdülaziz, cizye ve haraç vergilerine yeni düzenlemeler getirip ödemeleri kolaylaştırmış ve Hristiyanların ellerinden alınan ibadethanelerin geri verilmesini emretmiştir.¹⁰⁸ Abbasiler döneminin Ermeni-Müslüman ilişkileri tarihinde ayrı bir önemi vardır. Çünkü diğer bazı kaynaklarda Ermeni-Türk ilişkilerinin ilk kez bu dönemde başladığı iddia edilir. 851-852 yıllarında Abbasi ordusundaki Türk kumandanlardan Boğa el-Kebir et-Türkî'nin Doğu Anadolu'yu tamamen kontrol altına almış ve bu Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁹ Ancak Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası* adlı eserinde ilk Türk-Ermeni münasebetlerinin Osmanlıdan önce Anadolu'ya gelen diğer

¹⁰⁵ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.39.

¹⁰⁶ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.39-40.

¹⁰⁷ Taşgın ve Diğerleri, **Süryaniler ve Süryanilik 1**, s.41.

¹⁰⁸ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.47.

¹⁰⁹ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.51.

Türk kavimleriyle başladığını iddia etmiştir. Her ne kadar 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in Vaspuragan bölgesini fethederek ilk Türk-Ermeni ilişkilerini başlattığı belirtilse de 1018'den önce Türklerle Ermenilerin Kafkaslarda ve Anadolu'da da karşı karşıya geldikleri bilinmektedir.¹¹⁰

Daha önce uzun yıllar Roma ve Bizans hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler, egemenlikleri altında yaşadıkları devletler ile olan mezhepsel ayrılıklarından dolayı büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Ermenilerle Bizans arasındaki kötü ilişkiler Türk-Ermeni ilişkilerinin seyrini belirlemiştir. Bizans Devleti; Ermeni Kilisesi'ne ait tüm özerk yapıları ortadan kaldırarak Ermenileri tamamen denetim altına almak istemiştir. Ermenilere karşı takınılan bu tutum zaman içinde kimi Ermeni çevrelerini Bizanslılara karşı Türklerle işbirliğine sevk etmiştir.¹¹¹ Bu işbirliği Ermenilerin, Selçuklu hâkimiyeti altında bu devlet ile iyi ilişkiler içerisinde yaşamasını sağlamıştır. Özellikle Melikşah döneminde Ermeniler din ve mezhep kaygılarından uzak, dini kimliklerini koruyarak, ticaret ve sanatla uğraşarak yaşamaya devam etmişlerdir. Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un, "Melikşah'ın saltanatı Allah'ın lütfuna mazhar oldu. Hâkimiyeti uzak ülkelere kadar yayıldı ve Ermenilere huzur verdi"¹¹² ifadeleri Melikşah döneminde Ermenilerle ilişkilerin iyi olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti ile Ermeni münasebetlerinin Osman Gazi döneminde Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğunun devletin merkezi olan Bursa'ya nakledilmesiyle başladığı söylenebilir.¹¹³

2.4.1. Ermenilerle İlişkilerde Din Faktörünün Etkisi

Din, inananlarına çeşitli toplumsal durumlarda, değişik toplumsal olaylar karşısında takip edecekleri tutum ve davranışları belirleyen bir zihniyet kazandırır. Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Hristiyan milletlerin toplumsal durumlar karşısında takip ettikleri tutum ve davranışların ortaya çıkışında din faktörü daima önemli bir etken

¹¹⁰ Azmi Süslü, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s.25.

¹¹¹ A.Bournoutian, **Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, s.120.

¹¹² Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.64.

¹¹³ Köse ve Diğerleri, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, s.79.

olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İslam dininin 'dinde zorlama yoktur' ilkesi gereği Hristiyan azınlıklara karşı dini hoşgörü ile davrandığı,¹¹⁴ ancak Fransız devriminin de etkisiyle, bağımsızlık savaşları vererek imparatorluktan ayrılan Hristiyan azınlıkların tavırlarının, Osmanlı Devleti tarafından devlete ihanet olarak görüldüğü söylenebilir.¹¹⁵ Dünyaya yayılan aydınlamacı fikirler Hristiyan azınlıkları da etkilemiş, bağımsızlık ayaklanmaları bir süre sonra din savaşlarına dönüşmüştür. Ayaklanmalarda meydana gelen ölümler Batılı devletlerin baskısı ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanlara karşı insan haklarının çiğnendiği konusunda oluşan kamuoyunun da etkisiyle yapılan reformlar, Müslüman ve Hristiyan halk arasında düşmanlıkların oluşmasına sebep olmuştur.¹¹⁶ Yine Rusya, Fransa, ABD, İngiltere gibi ülkeler dinsel nedenlerle Osmanlı'daki gayrimüslimlerle ilgilenmişler, kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni azınlık halklar konusunda reformlar yapmaya zorlamışlardır.¹¹⁷ Özellikle Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaasındaki Müslüman ve Hristiyan milletler arasındaki denge Hristiyanların lehine dönmüştür. Böylece Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslim ve Müslümanlar arasındaki sosyal, ekonomik ve dini ilişkilerde toplumsal dengeler bozulmuştur.¹¹⁸ Çünkü devletin resmi dini İslam'dı ve Müslümanlar, İslam dininin mutlak doğru din olduğu inancıyla kendilerinin gayrimüslimlerden daha üstün olduklarını düşünmekteydiler. Osmanlı Devletinde Müslümanlar devletin yanı sıra dinin de vermiş olduğu yetkiyle yönetilen değil yöneten durumdaydılar.¹¹⁹ Bu yüzden kaybedilen sadece ekonomik statü değildi aynı zamanda dini hâkimiyet de zedelenmiştir. Bu da Müslümanları derinden derine rahatsız etmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Müslümanların yeniden yöneten durumuna geldikleri söylenebilir. Çünkü cumhuriyetin ilanından sonra yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler Ermenileri yaşadıkları toplumda azınlık durumuna düşürmüştür. Bu da Müslümanların yeniden Ermeniler üzerinde siyasi

¹¹⁴ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Kitapevi, Ankara 2012, s.58-61.

¹¹⁵ Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s.29.

¹¹⁶ Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Su Yayınları, İstanbul 2001, s.78-79.

¹¹⁷ Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, s.30.

¹¹⁸ Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, s.80-81.

¹¹⁹ Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, s.70.

ve sosyal hâkimiyet sağlamasına neden olmuştur. Muş ve Sason'da yapılan görüşmelerde, Ermenilerin Müslüman olmadıkları takdirde toplumda ciddi problemler yaşayacaklarını ifade edenler olmuştur. Bu durum Müslümanların Osmanlı devletinin son dönemlerinde sahip oldukları psikolojik ezilmişlik duygularından kurtulup yeniden yöneten durumuna geldiklerini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI: MUŞ VE SASON'DA MÜSLÜMAN ERMENİLER

3.1. MÜSLÜMAN ERMENİLER: KİMLİK ve AİDİYET

3.1.1. Müslüman Ermeniler Nasıl Algılanıyorlar? Nasıl İsimlendiriliyorlar?

Ermenilik kavramı Türkiye toplumunda genellikle din merkezli bir anlam içermektedir. Nitekim saha çalışması boyunca en sık karşılaşılan verilerden biri Ermeniliğin Hristiyanlıkla eşdeğer görülmesidir. Bunun yanı sıra araştırma yapılan Muş ve Sason'da Ermeniliğin dini bir kimliğin ifadesi olmasından öte etnik bir kimliğe karşılık geldiğini düşünenler çok daha fazla olmuştur. Çalışmada Ermenilerin Hristiyanlık öncesi inanışlarının olması ve sonradan Hristiyanlık dinini kabul etmeleri, Ermeniliğin belirli dini bir kimliğe karşılık gelmediğinin bir kanıtı olarak ifade edilmiştir. Hristiyanlıktan önce Ermenilerin tıpkı geçmişte yaşamış diğer topluluklar gibi güneşe, aya, yıldıza dair inançlarının olduğu bilinmektedir.

Sason'da tarım ile uğraşan bir Müslüman Ermeni'nin şu ifadelerinin Ermeniliğin etnik bir aidiyete denk geldiği düşüncesini yansıttığı söylenebilir:

Ermeni deyince insanların aklına Hristiyanlık geliyor. Bilmediklerinden dolayı yapıyorlar. Din olarak algıladıklarından dolayı yapıyorlar. Ermenilerin bir milletin adını olduğunu, Türkiyelilerin belki %3'ü de bilmiyordur. İnan ki bilmiyorlar, bir dinin ismi olarak algılıyorlar. Ermeni ismi bu toplumda dini çağrıştırıyor Hristiyanlığı çağrıştırıyor. Bu yüzden onlara Müslüman Ermeni demiyorlar. Mesela aynı şey Türklere veya Kürtlere yapılmıyor. Müslüman olmadan önce de Türk veya Kürt'tü isimleri Müslüman olduktan sonrada Kürt

veya Türk dediler. Ama Ermenilere aynı şeyi yapmadılar, yapmıyorlar. Bu yüzden Ermeni demediler hâlbuki Ermeni bir ırk ismidir bundan dolayı söylenebilir. Hiçbir sıkıntı yok. Yonca yoncadır istersen toprak at istersen gübre at yonca yine aynı yoncadır değişmez. Bunun sebebi bilmemelerinden kaynaklanıyor, bilgisizlikten kaynaklanıyor. Yoksa bilseler rahat bir şekilde Ermeni diyebilirler. (Çiftçi, 28 yaş, Sason: Merkez)

Araştırma yürütülen süre boyunca görüşmecilerin büyük bir kısmına Ermeniliğin ne anlama geldiği, neyi ifade ettiği ile ilgili soruları sorulmuştur. Hasköy’de esnaflık yapan bir Müslüman Ermeni ile yapılan görüşmede *Ermeniliğiniz size hatırlatıldığında bundan rahatsızlık duyar mısınız?* sorusuna verdiği cevaptan Ermeniliğin hala güçlü bir şekilde dini bir kimlik olarak algılandığı anlaşılmaktadır:

Böyle bir şeyi bilerek, isteyerek, sırf fitne sokmak için sorduğunda onu Allah’a havale ediyorum. Hatırlattığında onu Allah’a havale ediyorum. Çünkü ben Ermeni olduğumu kabul etmiyorum, ben Müslüman’ım. (Esnaflık, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Araştırmada bu soruya Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğu, kendilerini toplumla ve Müslümanlıkla özdeşleştirmenin bir ifadesi olarak benzeri cevaplar vermiştir. Sason’da görüşmelerin bir kısmına aracı olan Sasonlu öğretmen, Ermeniliğin din değil de etnik bir kimliğe işaret ettiğini, din olarak algılanmasının toplumlar arasında ayrımcılıklara sebebiyet verdiğini ifade etmiştir:

Maalesef Türkiye’de insanlar kendisinden olmayanlara çok farklı bakıyorlar. Mesela benim bir kız öğrencim vardı. İran’dan göçmen, Kürt bir ailenin çocuğuydu. Bir gün bana gelip dedi ki: Türkiye’de insanlar kendisinden olmayanlara çok farklı bakıyorlar. Yine benim Alevi bir öğrencim vardı. Bana olan samimiyetinden dolayı Alevi olduğunu ifade etti, çekinerek. Bana dedi ki ben Aleviyim siz Müslümansınız. Dedi aslında hepimiz Allah’ın yarattığı kulları. Alevi olmuş Sünni olmuş Ermeni olmuş ne fark eder ki. Ben de ona dedim ki: maalesef bizim en büyük problemimiz birbirimize karşı tahammülümüz yok. Bir insanın milletinden dolayı utanması da dininden dolayı utanması da ayıptır. Bunun yanında ne mutlu Batmanlıyım, ne mutlu Aleviyim, ne mutlu Ermeni’yim demesi de ahmakça bir şeydir. Aslında ortada yanlış bir düşünce var. Mesela ben doğma büyüme Ermeni’yim. Müslüman oldum aslında ben yine Ermeni’yim. Çünkü Ermenilik aslında bir ırktır. Kürt Müslüman var, Kürt Hristiyan var, Kürt dinsiz var. ırkı Kürt’tür, dini farklıdır. Ancak çoğu insan Ermeniliği bir din olarak algılıyor maalesef. O yüzden aslında dil, din ve etnik yapı farkını çok iyi görmek lazım. Çünkü Ermenilik bir din değil ırktır. Yahudiler

gibi mesela çoğu insan Yahudiliği bir din olarak görür. Oysa Yahudilik etnik bir yapıyı ifade eder.(Öğretmen, 35 yaş, Sason: Merkez)

Türkiye’de yaşayan diğer etnik gruplardan ziyade Ermenilerin Müslüman olması daha fazla dikkat çekmektedir. Özellikle Osmanlı devletinin son yıllarında yaşanan siyasi ve sosyal hadiselerin Ermeniler hakkında böyle bir yaklaşımın oluşmasının temel nedeni olduğu söylenebilir. Araştırma yapılan bölgede Ermeniler, diğer etnik gruplardan farklı olarak toplumun diğer gruplarınca dini bir grup olarak düşünülmemekte, bu da Ermenilerin toplum tarafından içselleştirilmediklerini ve Ermeni olmayan Müslümanların geçmişe dönük hafızalarının halen diri olduğunu gösterebilir. Hikâyelerle nesilden nesile aktarılan bu toplumsal hafızanın izlerinin Ermeniler için yapılan tahlillerde belirgin olduğu görülmektedir.

Sason’da Mereto dağının eteklerinde, eski adı Hetne Türkçe adıyla Çalışlar köyünde yaşayan Hristiyan Ermeni bir aileye yapılan ziyarette de bu konu üzerine epey uzun bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Ziyaret edilmek istenilen aile, köyün dağ tepesine en yakın kısmında yaşadıklarından dolayı, Çalışlar köyüne ulaşmak için dağın zirvesine doğru çok fazla yürümek zorunda kalınmıştır. Köyde yaşayan diğer ailelerin büyük kısmı 1940’lı yıllarda Türkiye’nin farklı yerlerine göç etmiş, kalanlardan görüşülen aile dışındaki diğer ailelerin de Müslüman olduğu öğrenilmiştir. Günün büyük bir bölümü evinde geçirilen ailede babasıyla birlikte yaşayan ve tarımla uğraşan bir Hristiyan Ermeni’nin, *Herhangi biri Hristiyan Ermeniyken Müslüman olursa o halen Ermeni midir?* sorusuna verdiği cevap Ermeniliğin araştırma yürütülen bölgede nasıl algılandığını göstermektedir:

Valla bu konuda bir şey diyemem o onun bileceği bir şeydir. Ancak şunu diyebilirim ki bazen burada birine sen Ermeni’sin dedüğümüzde bunu hakaret, küfür olarak algılıyor. Oysa hepimiz biriz bir âdemden gelmişiz. Mesela köyde Müslüman olmuş Ermeniler var onlara gidip desem sen Ermeni’sin hemen kızar yani. (Çiftçi, 37 yaş, Sason: Çalışlar köyü)

Aileye yapılan ziyaret, zaman itibariyle, Mereto dağında Hristiyanların Vartavar bayramı nedeniyle kutlamalar yaptığı, bazı Müslümanların da bu kutlamalara katıldığı

Temmuz ayına denk gelmiştir. Bu kutlamalara görüşme yapılan ailenin İstanbul'dan gelen yakın akrabaları da katılmıştır. Ailenin, 1940'lı yıllardan beri göç etmiş ve halen İstanbul'da yaşayan bu akrabalarıyla sohbet etme imkânı olmuştur. 1980'den beri ilk kez köye ziyarete gelmiş olan, ailenin İstanbul'da esnafılık yapan akrabalarından biri, anlattığı bir hikâye ile Ermeniliğin Türkiye'de nasıl algılandığını ifade etmeye çalışmıştır:

Şimdi benim Ermenistan'da akrabalarım var, köylerde yaşıyorlar. Bundan yaklaşık elli altmış yıl önce bir hikâye anlatırlar. Bir gün Muş'a giden bir otobüste yolculuk yapan iki kişi kendi arasında konuşuyor. Otobüsten biri Muş'un bir köyünde Ermenilerin yaşadığını ve Ermenilerin nasıl olduğunu yanındaki adama sormuş. O da demiş ki Ermeniler nasıl olacak öyle büyük kanatları var ki... Tabi bunu anlattıktan sonra adam merak ediyor, beni o köye götürür müsün? Adam diyor evet, götürürüm diyor. Tabi adam da ticaretle uğraşan biri oradan gidip eşya alıp getiriyor burada satıyor. Başka bir iş yok, adamın yapacağı başka bir uğraşı yok. Tabi aldıklarını da öyle at, eşek falan yok, sırtında taşıyarak getiriyor. Geldikleri köy de bizim akrabalarımızın olduğu dayılarımızın olduğu bir köy. Burada tabi oturuyorlar sohbet ediyorlar, muhabbet ediyorlar. Adam muhabbete giriyor. Diyorlar burada çok Ermeni var hani nerede ben görmüyorum diyor. Tabi oradakiler bir çevrene baksana, buradakiler hepsi Ermeni diyor. Nasıl yani sizin bizden bir farkınız yok, ki siz nasıl Ermeni olursunuz. Tabi adam kendisini getiren çocuğa diyor ki sen beni kandırdın niye kandırdın. Adam da bu kadar eşyayı tek başıma getiremeyeceğim ondan, diye cevap veriyor. (Esnaf,60 yaş, Sason: Çalışırlar köyü)

Hasköy'de pazarlamacı olarak çalışan bir Müslüman Ermeni, *“Bizim toplumumuzda Ermeni deyince akla ilk Hıristiyan gelir. Bu doğru bir anlayış mı sizce?”* şeklinde yöneltilen soruya, Ermeniliğin etnik bir özellik olduğu, üstünlüğün ise etnisiteye bağlı olmadığı şeklinde cevap vermiştir:

Bunu cahil insanlar böyle düşünür. Oysa Ermenilik bir ırktır. Ve üstünlük takvadır. Nitekim peygamber efendimiz de veda hutbesinde siyahın beyaza Arap'ın Acem'e üstünlüğünün olmadığından bahseder. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Görüşmecî devamında, Müslüman Ermenilerin yaptıkları işte iyi ve sadık insanlar olduklarını söylemiştir:

Şimdi bölgede çalıştığım bizim ırkımızdan insanlar var. Onların yaptığı iş

gerçekten biraz daha hakkaniyetli, biraz daha düzgün ve içinde vicdan barındıran işler yapıyorlar. Sözün özü dürüstlük desen dürüstlük, sadıklık desen sadıklık bizde var. Bize yapılan iyilikleri unutmayız, kötülükleri de unutturuz. Tabi biz bunları söylerken çok pak çok temiz olduğumuzu iddia etmiyoruz. Ayeti kerimede söylendiği gibi üstünlük takvadır. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Araştırma sürecinde hem Ermeni Müslümanlar hem de Müslüman olmayan Ermenilerle yapılan görüşmelerde, Müslüman Ermenileri geleneklerine sahip çıkan insanlar olarak öven birçok ifade ile karşılaşmıştır. Muş'un Hasköy ilçesinde bir kahvehanede yapılan görüşmede Ermeni olmayan Hasköylü bir Müslüman bu konu hakkında şunları söylemiştir:

Ermeniler asıllı insanlardır. Yani nasıl söylesem sürekli asıllarına, köklerine sahip çıkarlar. Mesela bizim de aile geleneklerimiz var onların da var. Ama onlar daha geleneksel aile yapılarına sahiptirler. (Esnaf, 50 yaş, Muş: Hasköy)

Bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin eski dinsel, kültürel inanç ve uygulamalarını koruyarak, değiştirerek veya dönüştürerek sürdürmeleri görüşmecinin bahsettiği duruma işaret etmektedir. Ermenilerin köklerine sahip çıkmalarını geleneksel aile yapısına bağlayan görüşmeci, Ermenilerin asıllı insanlar olduklarını söylemekle kastettiği şey, Ermenilerin geleneklerini korudukları ve sürdürdükleridir. Nitekim araştırma yürütülen bölgede Ermeni geleneklerinin bir devamı olduğu söylenen bazı inanç ve uygulamaların varlığı, görüşmecinin bu konu hakkındaki fikirlerini desteklemektedir. Küçük bir yerleşim yeri olan Hasköy'de yapılan bu görüşmenin bir kahve ortamında ve sohbet havasında geçmesi, konuşmanın akışı açısından bir dezavantaj olarak ifade edilebilir. Çünkü görüşmeye tanık olan diğer insanların muhabbete dâhil olması asıl konuşmak istenilen konuların önüne geçmiştir. Saha çalışmaları, alanın yönlendirmelerine müsait olduğu için başarısız görüşmelere karşı savunmasız olabilmektedir. Bu görüşme sırasında Almanya'dan Hasköy'e akrabalarını ziyarete gelen bir misafir sohbete dâhil olarak bu konu hakkında şunları söylemiştir:

Onlar Müslümanlar kadar olamazlar bir de çok inatçıdırlar. Ben yalnız buradaki Ermenileri tanımıyorum. Almanya'da yaşıyorum oradakileri de biliyorum. Avrupalı Ermenileri de biliyorum. Buradaki Ermeniler korkudan çok fazla

açılmıyor, ama Avrupa'dakiler kendilerini belli ediyorlar. Çok inatçıdırlar, hayatta Müslümanları sevmezler. Yani bizim ona karşı bir güvenimiz yok bugün karşılıklı onların da bize karşı güveni yok. (Muş: Hasköy)

Görüşmeci, bölgede yaşayan Ermenilerin Avrupalı Ermenilerden farklı olarak bazı korkular yaşadıklarını ve bundan ötürü içindekileri rahat bir şekilde ifade edemediklerini dile getirmiştir. Araştırma alanında yapılan görüşmelerde, Müslüman Ermenilerin etnik anlamda kendilerini daha çok Arap hissetmeleri ve Ermeni isminden ziyade *müslimin* ismini kullanmaları bu yönde değerlendirilmiştir. Müslüman Ermenilerin gündelik ve sosyal hayatta bazı kaygı ve endişelerinin yanı sıra kendilerini toplumla özdeşleştirmenin bir yolu olarak bu aidiyetleri vurguladıkları söylenebilir. Özellikle bölge insanının büyük kesiminin Arap ve Müslüman olması, Müslüman Ermenilerin bu tercihlerinin özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Hasköy'de yapılan bir diğer görüşmede, esnaf olan Müslüman bir Ermeni, başka bir dini hatırlatan, etnik bir farklılığa da sahip Müslüman Ermeniliğin nasıl görüldüğü hakkında şunları söylemiştir:

Şimdi biz bir şey yaptığımız zaman en iyi şekilde yapmaya çalışıyoruz. Ben ayakkabı dükkânında işe başladım. Mesela dedem evin oturaklarını, sandalyelerini kendisi yapardı. Dışarıdan asla almazdık. Mesela bizim bir ineğimiz vardı, babam bakardı. Diğer insanların ineklerinin tüyleri hep tezek olurdu. Ancak benim babam ineğimizi hep yıkardı, tertemizdi ineğimiz. Her akşam ineğin tımarını yapardı. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Müslüman Ermeniliğin bu etnik içeriği, kimi zaman Müslüman Ermeniler tarafından ve kimi zaman da Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından bir övgü olarak ifade edilmektedir. Nitekim Hasköy'de pazarlamacı olarak çalışan Müslüman bir Ermeni'nin görüşmeye şu ifadelerle başlaması bunu daha anlaşılır hale getirmektedir:

Şimdi biz günlük yaşantımızda diğer insanlardan farklı bir durumda değiliz. Hatta Ermeni olduğum için kendimi daha üstün bir statüde daha ayrıcalıklı olarak görüyorum. Ermeni olduğum için bana biraz daha ilgi alaka var. Çünkü benim kişiliğim ile dürüstlüğümler ile itibarım ile diğer insanlar nezdinde kendimi biraz daha artı durumda görüyorum. Bunu sadece Ermeni olmaya bağlamıyorum tabi. Verdiğim sözü tutmamdan verdiği göreve sadık olmamdan dolayı diğer insanlar beni daha sadık kendilerine daha yakın görüyorlar. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Hasköy’de Ermeni olmayan Müslüman bir esnafın bu konu hakkındaki görüşleri, Ermenilerin nasıl bir topluluk olarak görüldüğünü göstermektedir:

Ben dükkânımda çalıştıracağım güvenilir dürüst bir çırak arıyordum. Geçen’nin (Müslüman bir Ermeni’nin) yanında bir genç gördüm ve dedim ki bu senin oğlun mu? O (Müslüman Ermeni) da bana evet deyince hemen dedim gel benim yanımda çalış. Çünkü biliyorum onların güvenli olduğunu dürüst olduğunu. Bu yüzden oğlunun yanında çalışmasını istedim. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Müslüman Ermeniler hakkındaki bu *dürüstlük* algısının araştırma yapılan bölgede çok yaygın olduğu tespit edilmiştir. Ancak özellikle ticari ilişkilerde Müslüman Ermenilerin dürüstlükleri ile övüldükleri gözlemlenmiştir. Sayıca azınlık durumunda olan Müslüman Ermenilerin içerisinde yaşadıkları topluma ayak uydurmanın ve tutunabilmenin bir yolu olarak güvene dayalı ekonomik ilişkiler geliştirdikleri de ifade edilebilir. Hasköy’de statüleri itibariyle Müslüman Ermenilerle yakın ve onlarla yoğun gündelik ilişkileri olan mahalle muhtarlarıyla yapılan görüşmelerde, genellikle Ermenilerin özelde Müslüman Ermenilerin nasıl algılandıklarına dair bazı bilgiler elde edilmiştir. Muhtarlardan biri Müslüman Ermenileri *sadık, düzenli ve tertipli* kişiler olarak tanımlarken bir diğer muhtar Müslüman Ermeniler hakkında şunları söylemiştir:

Müslüman Ermeniler çok inatçıdırlar. Hatta burada Ermeni inadı diye bir inat var. O kadar inatçılar yani. Buradaki Müslüman Ermenilerinden hiçbiri hiçbir zaman yurtdışında yaşayan veya il dışında yaşayan diğer Ermenilerle bağlarını koparmamışlar. İlişkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Öyle ki dışarıdan buraya gelen Ermeniler hiçbir şeye ihtiyaç duymadan direk herkesi tanıyıp biliyorlar. İletişimleri güçlü olduğu için birbirlerinden haberdardırlar. (Muhtar, 35 yaş, Muş: Hasköy)

Görüşmecinin burada *inatla* kastettiği şey, Müslüman Ermenilerin fikirsel anlamda sabit bir anlayışa sahip olmalarıdır. Bu görüşmede muhtar, sıklıkla Ermenilerin karakter olarak böyle bir anlayışa sahip olduklarını vurgulamıştır. Bunun yanında cemaat bağlarının güçlü olduğu ve genellikle dışa karşı temkinli bir tavır takındıklarını da ifade etmiştir. Muhtarın bu düşüncelerine rağmen araştırma alanında Müslüman Ermenilerin kendi aralarında örgütlendikleri bir cemaat veya dernek gibi bir oluşumlarının olmadığı

bilgisine ulaşılmıştır. Kahvehanede sohbet havasında gerçekleşen görüşmenin başlarında muhtarlara Müslüman Ermenilerle ilişkilerinin nasıl olduğu sorulduğunda özellikle vurgulamışlardır. Ayrıca Müslüman Ermenilerle hiçbir problemlerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak sohbet ilerledikçe Müslüman Ermenileri nasıl gördüklerine dair *içlerini dökmeye* başlamışlardır. Müslüman Ermenilerle yakın ticari ilişkileri olan bir muhtar bu konu hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

Buradaki Ermenilerin birlikleri var. Taziye olsun düğün olsun hep beraberdirler birliktedirler. Yani çok uzak yerlerden bile düğünlerine taziyelerine katılım oluyor. Ancak biraz cimridirler, parayı seviyorlar. Ama ticaretlerinde dürüsttürler. Para konusunda biraz katıdır, cimridirler. (Muhtar, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Araştırma yürütülen sahalardan bir tanesi de Muş'un Sungu beldesidir. Sungu merkezin nüfusu Hasköy ilçesinin merkez nüfusu gibi yaklaşık olarak on beş bin civarındadır. Bölge Arapların yoğun yaşadığı bir yerleşim yeridir. Çalışmamın saha araştırmasında, nüfus bakımından küçük olan bu yerleşim yerinde çok fazla Müslüman Ermeni'nin yaşadığı öğrenilmiştir. Ancak hem burada yaşayan insanların *muhafazakâr* yapıları, hem çalışmanın konusunun "Ermeniler" olmasından ötürü endişeler yaratması ve Sungu'da yaşayan Müslüman Ermenilerle tanıştıracak aracı bir kimse bulamama sıkıntısı burada çok fazla Müslüman Ermeni'ye ulaşılmasına engel olmuştur. Yine de Muş Alparslan Üniversitesi'nden Sungulu bir öğretim görevlisinin aracılığı ile birkaç Müslüman Ermeni ile sohbet etme imkânı bulunmuştur. Bu sayede Sungu'da yapılan bu görüşmelere Ermeni olmayan, ancak Müslüman Ermenilerle yakın dostluk ilişkileri olan Arap Müslümanlardan bazı kimseler de katılmıştır. Sungu'da esnafılık yapan 40'lı yaşlardaki bir Arap Müslüman'ın sohbet sırasında Ermeniler hakkındaki şu ifadeleri Ermeniliğin nasıl algılandığına dair fikir verici olmuştur:

Bunları görsen simalarından onların annelerinin farklı olduğunu Ermeni olduğunu anlayabilirsin. Onlar sert ve katı bir mizaca sahiptirler. Bu durum anne ve babanın ikisinin de Ermeni olduğu aileler için geçerli. Ancak bir anne veya babadan biri Ermeni veya Müslüman olursa daha yumuşak simalı, daha güler yüzlü daha yumuşak oluyorlar. Gülüşleri bile yürüyüşleri bile farklıdır belli oluyor yani onlardan oldukları. Mesela burada "Müslimin" dediğimiz

“Dönmeler” dediğimiz, onların simaları bile daha değişik. Simaları bile güzel hoş olmuş. Nurlu yüz deriz ya aynen öyle olmuş. (Esnaf, 40 yaş, Muş: Sungu)

Görüşmeci burada Ermenileri tanımlarken Müslüman olan yani dönme dedikleri kişiler ile Müslüman olmamış Ermeniler arasında bir ayrım yapmaktadır. Ona göre Müslüman olmuş Ermeniler daha yumuşak yüzlü ve nur simalı kişilerdir. Sungu’da Ermenilerin büyük kısmının Müslüman olduğu söylenebilir. Az sayıda da olsa Müslüman olmamış Ermeniler, görüşmeci tarafından sert ve katı mizaçlı bireyler olarak damgalanabilmektedir. Görüşmecinin Sungu’da yaşayan bazı Ermeniler hakkındaki bu tanımlamaları, *damga* kuramını akıllara getirmektedir. Damga, sosyal açıdan tamamen kabul görme vasfından men edilmiş bireyin durumuna ilişkin bir terimdir.¹²⁰ Damga, kişinin benlik tanımını ve sosyal kimliğini büyük ölçüde değiştiren olumsuz etiket olarak da tanımlanabilir.¹²¹ Damga’yı görsellikten faydalanarak işaret edilen kişinin ahlaki statüsünde olağan dışı ve kötü ne varsa ifşa etmeye yönelik bedensel işaretleri kastederek ilk kullananlar Yunanlar olmuştur.¹²² Ancak, sosyolojide damga teorisi sembolik etkileşimci yaklaşımdan doğmuş ve Becker, Lemert, Short ve Nye gibi birçok düşünürü etkilemiştir. Becker, *Outsiders* isimli kitabında damga kuramını sapma kavramından yola çıkarak ele almış ve sapmayı, bir kişiye, daha çok diğerleri tarafından uygulanan norm ve yaptırımların bir sonucu olarak analiz etmiştir.¹²³ Sapma, bir toplulukta çok sayıda insan tarafından kabul edilen bir dizi kurala uymama olarak da tanımlanabilmektedir.¹²⁴ Etiketleme kuramı sapmayı birincil ve ikincil sapma olarak ikiye ayırmaktadır. Birincil sapma toplum tarafından kabul edilmeyen ve hoş karşılanmayan bir davranışın gerçekleştirilmesini ifade ederken, ikincil sapma kişinin bu eylemi gerçekleştirmesi durumunda toplum tarafından verilen tepkiler anlamına

¹²⁰ Erving Goffman, **Damga**, Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, S. Ağırnaslı (çev.), Heretik Yayıncılık, Ankara 2014, s.21.

¹²¹ Macionus, **Sosyoloji**, s.223.

¹²² Goffman, **Damga**, s.27.

¹²³ Ramazan Aydoğan, **Cezaevi Sonrası Denetimli Serbestlik Sürecindeki Hükümlülerin Suç, Damga ve Sosyal Dışlanma Bağlamında İncelenmesi**, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018, s.65.

¹²⁴ Giddens ve Sutton, **Sosyoloji**, s.944.

gelmektedir.¹²⁵ İkincil sapma, Goffman'ın ifadesiyle sapma kariyerinin başlangıcıdır. Goffman'a göre insanlar sapkın davranışlara güçlü bir şekilde bağlandıkça sosyal kimliklerini büyük ölçüde etkileyen damgalar edinirler. Başka bir deyişle kişiler diğerleri tarafından sapkın davranışlarla değerlendirildikçe gayri resmi bir şekilde damgalanırlar.¹²⁶ Bir kimsenin normalin dışına çıkması sonucu ortaya çıkan sapma davranışları çeşitli şekillerde damgalanırlar. Sapma ve damgalama kuramı arasındaki ilişki buradan gelmektedir. Bu terim sosyolojiye esas olarak Erving Goffman'ın çalışmalarıyla girmiştir.¹²⁷ Sabit bir özelliği yansıtmaktan ziyade, değer kaybı ilişkisini yansıtan damgayı Goffman üç tip halinde (bedensel, ahlâki ve kabilesel damga) sınıflandırmış ve bunların insanların karşılıklı ilişkilerini ne şekilde etkileyip yönlendirdiğini analiz etmiştir.¹²⁸ Goffman, bedensel korkunçluklar yani fiziki deformasyon damgaları; ruh bozukluğu, bağımlılık, eşcinsellik, işsizlik gibi ahlaksızlık olarak algılanan bireysel karakter bozukluklarına dair damgalar ve ırk, ulus ve din gibi etnolojik damgalar olarak üç damga tipinden bahsetmektedir.¹²⁹

Araştırma süresince Müslüman Ermeniler için Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından çoğunlukla birkaç tür damga'nın kullanıldığı söylenebilir. Bunlardan ilki; Ermeniliğin toplumda Hristiyanlıkla eş değer görüldüğü dini damga, diğeri ise yukarıdaki görüşmecimin ifade ettiği şekliyle bedensel damgadır. Bunun yanı sıra görüşmecilerin bazılarının Ermenilerin inatçı ve cimri olduğuna dair görüşleri Goffman'ın bahsettiği bireysel karakter bozuklukları damgasını hatırlatmaktadır. Benzer şekilde Ermeni olmayan toplumun büyük bir kısmının Ermeniliği Hristiyanlıkla eş değer görerek Müslüman Ermeniler için sonradan Müslüman olmuş anlamında *Dönme* veya *Bavfille* isimlendirmesi kullandıkları belirtilmiştir. Goffman'ın belirttiği gibi damgalı birey yani Müslüman Ermeniler bu damga ile başetmeye çalışmakta, tıpkı

¹²⁵ Aydoğan, **Cezaevi Sonrası Denetimli Serbestlik Sürecindeki Hükümlülerin Suç, Damga ve Sosyal Dışlanma Bağlamında İncelenmesi**, s.66.

¹²⁶ Macionus, **Sosyoloji**, s.223.

¹²⁷ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Osman Akınhay, Derya Kömürcü (çev.), Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2005, s.30.

¹²⁸ Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, s.30.

¹²⁹ Goffman, **Damga**, s.31.

diğerleri gibi kendilerinin de adilane bir şansa ve muameleye hakları olduğunu ifade etmeye çalışmışlardır.¹³⁰

Goffman damgalı bireylerin yakınlarının da damgalı durumdan etkilenebileceğini ifade etmekte; damgalı bireyin en yakınındaki kişilerin özellikle utanç verici bir şeyi saklamak hususunda en çok kaygı duyan insanlar haline gelebileceğini düşünmektedir.¹³¹ Nitekim sahada bazı Müslüman Ermenilerin başka illerde yaşayan Hristiyan Ermeni akrabaları tarafından ziyaret edilmesinden duydukları kaygı bu duruma işaret etmektedir. İstanbul’da yaşayan Hristiyan Ermeni akrabalarını sık sık ziyaret ettiğini söyleyen bir görüşmeci, bu konu ile ilişki olarak başından geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır:

Malatyalı tanıdığım Hristiyan Ermeni bir arkadaşım var. Bu şimdi Malatya’daki Müslüman Ermeni akrabalarını buluyor da onların yanına onlarla konuşmaya gidiyor. Akrabaları onu kabul etmiyor. Neden sizce? Çevredeki baskıdan, çevreden dışlanmaktan korktukları için kabul etmiyorlar. (Memur, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Goffman, bir damgaya doğuştan sahip olan bireylerin sahip oldukları dezavantajlı durumları sonradan öğrenebileceklerini düşünmektedir.¹³² Nitekim Hasköy’de yaşayan Müslüman Ermenilerinden iki görüşmeci, Ermeni kimliklerini okul çağlarında kendilerine bavfille dendikten sonra öğrendiklerini ifade etmiştir. Goffman’a göre bu durumun öğrenilmesinden sonra o zamana dek kendine yakın hissettiği kişilerin aslında hiç de o kadar yakın olmadıkları fark edilir.¹³³ Ermeni kimliğini sonradan öğrenen görüşmecilerimden biri bu durumu ilk başlarda kabullenemediğini ifade etmektedir:

Belki geçmişte küçükken idrak etmediğimiz bazı olumsuz durumlar olmuş olabilir. Hani senin halkın budur, sen Ermenisin gibi durumlar olmuş olabilir. Ben küçükken Ermeni olduğumu kabul edemiyordum. Ben diyordum ben Müslüman’ım, annem babam Müslüman. Ancak ben iyiyle kötüyü doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilecek yaşa geldiğimde fark ettim ki ben kendi kendime eziyet etmişim. Yani bana Ermenisin deseler ne olacak padişahsın

¹³⁰ Goffman, **Damga**, s.34.

¹³¹ Goffman, **Damga**, s.91.

¹³² Goffman, **Damga**, s.64-65.

¹³³ Goffman, **Damga**, s.65.

deseler ne olacak. Bunun farkına vardım ben. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Goffman'a göre, bireyin varsayılan kimliği ile fiili kimliği arasında bir uyumsuzluk yaşandığı durumda kişi itibarsızlaşmış olur ve kabul görmediği bir dünyaya göğüs germek durumunda kalır.¹³⁴ Damgalı birey bu durumda ilk olarak onun da herkes gibi saygı görmeyi ve dikkate alınmayı hak ettiği beklentisi içerisinde olur. Goffman bu durumu *kabullenme* olarak ifade etmektedir. Damgalı bireyin bu beklentisi gerçekleşmediği durumda da buna bazı tepkiler verir. Örneğin fiziksel deformasyona uğramış birey plastik cerrahi müdahale için bıçak altına yatar.¹³⁵ Başka bir yol ise damgalı bireyin doğuştan sahip olduğu damgayı zamanla öğrenmeye ve içselleştirmeye başlamasıdır.¹³⁶ Nitekim araştırmada bazı Müslüman Ermenilerin, kendileri için kullanılan *dönme* ve *bavfille*(*babası kâfir*) damgalarını içselleştirdikleri görülmüştür. Sason'da tarım ile uğraşan Müslüman Ermenilerden iki kişi kendileri için kullanılan dönme ve bavfille isimlendirmelerinin aslında çok da kötü ifadeler olmadığını belirterek bu damgaları içselleştirdiklerini göstermişlerdir:

Bu ifade aslında çok da kötü değil. Geçmişte bunlar Müslüman olduktan sonra bunlara Ermeni dememek için dönme veya bavfille demişler. Yani siz fille değilsiniz ama babalarınız fille anlamında kullanmışlar bu ifadeyi. Çünkü Ermeni ismi bu toplumda dini çağrıştırıyor, Hristiyanlığı çağrıştırıyor. Bu yüzden onlara Müslüman Ermeni demiyorlar. Mesela aynı şey Türklere veya Kürtlere yapılmıyor. Müslüman olmadan önce de Türk veya Kürt'tü isimleri, Müslüman olduktan sonrada Kürt veya Türk dediler. Ama Ermenilere aynı şeyi yapmadılar, yapmıyorlar. Bu yüzden Ermeni demediler hâlbuki Ermeni bir ırk ismidir bundan dolayı söylenebilir. Hiçbir sıkıntı yok. Yonca yoncadır, istersen toprak at istersen gübre at yonca yine aynı yoncadır değişmez. Bunun sebebi bilmemelerinden kaynaklanıyor bilgisizlikten kaynaklanıyor. Yoksa bilseler rahat rahat Ermeni diyebilirler.(Çiftçi, 28 yaş, Sason: Merkez)

Müslüman Ermeniler için genellikle *dönme* veya *bavfille* isimlendirmelerinin kullanılmasına rağmen bu iki görüşmeci dışındaki Müslüman Ermenilerin de neredeyse hepsi bu isimlendirmelerden rahatsız olduklarını ve kendilerini çoğunlukla *Müslimin*

¹³⁴ Goffman, **Damga**, s.49.

¹³⁵ Goffman, **Damga**, s.36.

¹³⁶ Goffman, **Damga**, s.64.

olarak isimlendirdiklerini söylemişlerdir. Sahadaki gözlemlere dayanarak dönme ve bavfille isimlendirmelerinin Müslüman Ermeniler için toplumsal bir ezilme psikolojisi yarattığı ve bu ifadelerle Müslüman Ermenilerin toplumdan dışlanmak istendiği söylenebilir. Zira araştırma boyunca Müslüman Ermenilerin çoğunluğu Ermeni isminin toplumda Müslüman olmayanlar için kullanıldığını, dönme olmaktan ziyade İslam dinini çocukluktan beri benimsedikleri ve kendilerini İslam dinine ait hissettikleri için kendilerini Müslüman olarak gördüklerini ve bu yüzden Müslimin ismini tercih ettiklerini söylemişlerdir.

Sungu’da öğretmenlik yapan Müslüman bir Ermeni; *Dönme veya Bavfille dendiğinde ne hissediyorsunuz? Bundan rahatsızlık duyuyor musunuz?* sorusuna, “*Evet tabi ki, biz “Müslimin” denmesini istiyoruz.*” şeklinde cevap vermiş ve şöyle devam etmiştir:

Şimdi biz toplumda Ermeni isminden çok “Müslimin” ismini kullanırız. Mesela burada babam onlara “Bavfille” diyorlardı. Yani Ermeni ismi biraz daha değişik geliyor bize. Yani dini olarak algılandığı için dönmemiş gibi algılandığı için bize biraz daha değişik geliyor. Bu yüzden bu ifade bize çok ağır geliyor. Ermeni ismi din ismi değildir ama toplumda Ermeni deyince daha çok Allah’a inanmayan kişiler akla geldiği için bize ağır geliyor. O yüzden “Müslimin” ismi bize daha güzel geliyor. Hani Müslüman’dır, Müslüman olmuştur anlamında dönmüş anlamında bu ismi kullanıyoruz. Bazen mesela babama diyoruz bizim kökenimiz bavfille, babam kızıyor bize. Diyor bavfille demeyin, müslimin deyin.(Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Araştırma boyunca gerek Müslüman Ermenilerin gerek de Ermeni olmayan Müslümanların isimlendirme konusunda yöneltilen sorulara verdiği cevaplar bu konuda farklı yaklaşımların olduğunu göstermiştir. Mesela Bavfille isminin ne anlama geldiğine dair sorulan soruya Sason’da tarım ile uğraşan Müslüman bir Ermeni şöyle cevap vermektedir: “Bavfille babası Hristiyan olup babaları, dedeleri Hristiyan olup kendisi Müslüman olanlara deniyor.” (Çiftçi, 30 yaş, Sason: Merkez). Dönme ve bavfiille isimlendirmelerinin Müslüman Ermeniler için toplumsal bir ezilme hali yarattığı ve bu ifadelerin Müslüman Ermenileri dışlayıcı içeriklere sahip olduğu ifade edilebilir. Sason’da Müslüman Ermeni bir muhtar, bu damgaların, Müslüman Ermeniler üzerinde

bir dışlanma hissi oluşturduğunu söylemiştir:

Ebetteki rahatsız oluyorlar. Hoş bir kelime değil, kulağı tırmalayan bir kelime. Ama yıllarca hep bu ezikliği yaşadılar maalesef. Ancak burada Müslüman Ermeni birçok esnafımız var, Sason'da. Kendisine Müslüman'ım diyen birçok insandan çok daha iyi insanlardırlar. Kendilerini topluma her türlü entegre etmeye çalışıyorlar. Toplumla uyumlular. Ancak toplum içinde bir eziklik bir dışlanmışlık hissi her zaman yaşıyorlar maalesef. (Muhtar, 35 yaş, Sason: Merkez)

Dönme ve bavfille olarak etiketlenen araştırma grubunun öncelikle dini açıdan dışlandığı görülmektedir. Nitekim sahada Müslüman Ermeniler için (Müslüman Ermenilerin kendileri hariç) başına bir etiket koymadan *Müslüman* diyen kimse olmamıştır. Araştırma grubunun özellikle bu damgalarla anılmaları, onların samimi bir şekilde Müslüman olduklarına dair toplumun sahip olduğu bir şüphe ve güvensizlik olduğunu veya kabullenmeme ve dışarıda tutma kaygısını göstermektedir. Zira Osmanlı devletinin son dönemlerinde Ermenilerle yaşanan kötü tecrübelerin etkileri, her ne kadar toplum tarafından itiraf edilmese de, bu tür ilişki biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu etiketlemelere maruz kalan Müslüman Ermeniler de bununla başetmenin ve dini kimliklerini belirginleştirmenin bir ifadesi olarak Müslimin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Sason'da bazı görüşmeler için aracılık eden kişinin isimlendirme mevzuu hakkında söyledikleri dönme ve bavfille isimlendirmelerinin toplumdaki Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından bilinçli dini dışlamanın bir işareti olarak kullanıldığını göstermektedir:

Aslında bu dönme ifadesi ikiyüzlü itici bir ifade. Sonuçta birçok toplumda birçok topluluk millet bir günde başka bir dine dönmüştür. Yani Türkler de sonradan Müslümanlığa dönmüştü. Kürtler de sonradan dönmüştür. Ama anlamadığım Ermeniler için olunca neden hakarete dönüşüyor. Ve sonradan Müslüman olmuşlar olarak görülüyor. Aslında Müslümanlar olarak görmüyorlar. (Öğretmen, 35 yaş, Sason: Merkez)

Konuyla ilişkili olarak Hasköy'de esnafılık yapan Müslüman bir Ermeniye, *Dönme veya bavfille ifadesi sizi rahatsız ediyor mu?* sorusu sorulmuştur. Görüşmeci dışlanma ve hakaret anlamında kullanılmadığı sürece bu ifadelerin kendisinde bir rahatsızlık

oluşturmadığını söylemiştir:

Eğer bu ifade İslam’la tanışma anlamında, buluşma anlamında kullanılırsa rahatsız etmez. Ancak dışlamak, hakaret etmek için kullanılırsa rahatsız olur ve ben de onu rahatsız ederim. Ancak toplumda “dönme” ifadesi daha çok iğnelemek, hakaret etmek, küçük düşürmek için kullanılır. Bavfiile ifadesinden rahatsız olmam. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Müslümin ismini tercih eden Müslüman Ermeniler, gerekçe olarak ise Ermeni isminin toplumda Müslüman olmayanlar için kullanıldığını, dönme olmaktan ziyade, çocukluktan beri, benimsedikleri İslam dinine ait hissettikleri için Müslüman olarak gördüklerini ve bu yüzden Müslimin ismini tercih ettiklerini söylemişlerdir. Bu damgalamalar Müslüman Ermenilerin kendilerini dini olarak topluma ait hissetmelerinin önünde bir set olarak durmaktadır. Bu da Müslüman Ermenilerin, kendilerini Müslimin olarak isimlendirmelerinin önemli bir sebebidir. Müslimin ismi, sosyal ve gündelik hayatta Müslüman Ermenilerin toplumla dini olarak özdeşleştirmelerine imkân sağlamaktadır. Sungu’da Müslimin isimlendirmesinin yanı sıra Müslüman Ermenilerin aşiret bağları üzerinden kendilerine verdikleri başka bir isim de tarafsız anlamına gelen *Perekende* ismidir:

Ancak biz burada kendimize Perekende diyoruz. Burada siyasi bazı aşiretler var. Nasiri ve Kasimi gibi biz de Perekende diyoruz, yani tarafsız anlamında. Yani bu isim sonrada göçenler için kullanılan bir tabir de aynı zamanda. Aslında kimin nerden geldiği ne oldu hangi ırktan olduğu beni pek ilgilendirmiyor. Müslüman olsun insan olsun bana yeter. Bu yüzden ben bu Ermeni meselesi ile ilgili çok konuşmuyorum. Gerek duymuyorum, öyle araştırmıyorum ne oldu ne bitti, nasıl başladı neden böyle oldu gibi konulara girmiyorum. Beni ilgilendiren dedem Musa’dan sonraki dönem öncesi beni çok ilgilendirmiyor. Çünkü biz dedem Musa’yla birlikte Müslüman olduk. Dedemin babasının Müslüman olup olmadığı belli değil. (Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Muş merkezde Malazgirtli ancak aslen Erivan göçmeni olan öğretmen adayı görüşmeci, Müslüman Ermeni veya Müslimin isimlendirmelerinden ziyade kendilerini *muhacir* olarak tanımladıklarını ifade etmiştir. Ayrıca görüşmeci, çok uzun zaman önce Erivan’dan göç ettikleri için ailece bu ismi tercih ettiklerinden ve çevresindekileri tarafından muhacir olarak bilindiklerinden bahsetmiştir. Sonuç olarak Müslüman

Ermenilerin toplum tarafından kendileri için kullanılan dönme ve bavfille etiketlemelerinden rahatsız olduklarını ve belli bazı kaygı ve sebeplerden ötürü kendilerini tanımlamak üzere kendi ürettikleri bazı isimleri kullandıkları tespit edilmiştir.

3.1.2. Müslüman Ermenilerde Etnik Aidiyet

Kimlik, hem bireysel hem de toplumsal açıdan kişinin kim olduğuna göndermede bulunan bir kavramdır.¹³⁷ Buna bağlı olarak kimlik biyolojik, psikolojik ve kültürel veya başka bir deyişle sosyal boyutları olan bir olgudur. Dolayısıyla kimlik, “erkek veya kız şeklinde biyolojik bir varlık olarak doğan kişinin, doğduğu andan başlayarak, bir isim ile anılması ve devamında kültürlene ve kültürlenme süreçleriyle kişinin, kim veya kimlerden olduğu sorularına cevap vermesini sağlayan, durumsal olarak değişebilen biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel bir olgu olarak tanımlanabilir.”¹³⁸ Etnik kimlik ise, en kaba tabirle *paylaşılan ortak miras*¹³⁹ olarak tanımlanır. Bununla birlikte etnisite, sosyal ve kültürel farklılıklara bağlı, belirli toplumsal bağlamlarda etkin ve aktif hale gelen toplumsal bir kimlik türüne de işaret etmektedir.¹⁴⁰

Etnisite teriminin kökeni *ethnos* kelimesidir. Grekçeden Latinceye ve bu yolla Fransızca ve İngilizceye geçen etnisite terimi, tarih boyunca türevleriyle beraber çok farklı amaçlarla farklı anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴¹ Etnisite teriminin ilk olarak Greklerin siyasal örgütlenmelerinin dışında kalanları tanımlamak için kullanıldığı söylenebilir. Greklerde *ethnos* kavramı çoğunlukla kent, site devleti anlamındaki Polis’in zıddı olan ve ilkel bir toplum olarak görülen kabile örgütlerine yani Grek olmayanları ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁴² 14. yüzyılda etnik terimi İngilizcede

¹³⁷ Necat Keskin, **Akışkan Kimlikler: Etnik ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2014, s.44.

¹³⁸ Keskin, **Akışkan Kimlikler: Etnik ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidleri**, s.45.

¹³⁹ Maconis, **Sosyoloji**, s.358.

¹⁴⁰ Giddens Anthony, Philp W. Sutton, **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016, s.694.

¹⁴¹ Abdurrahim Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006, s.35.

¹⁴² Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.35.

Hristiyan ya da Musevi olmayan diğerk bir deyişle kâfir olan birini tanımlamak için kullanılmasıyla bu terimde dinsel anlam hâkim olmaya başlamıştır.¹⁴³ 19. yüzyılda etnik kimlik kavramı etnografi yoluyla akademik alanda yer edinmeye başlamıştır. Bu dönemde etnik terimi genel olarak ırk terimi ile eş anlamlı kullanılmıştır. Bu yüzyılda Avrupa’da ulus olgusunun gelişmesiyle beraber Batılı düşünürler ulus tabirini kendileri için saklı tutarken etnik gruplar terimini kendileri dışındaki toplulukları tanımlamak için kullanmışlardır. Bu durum söz konusu dönemde etnik kavramının *öteki* anlamını yoğun bir biçimde içerdiğini göstermektedir.¹⁴⁴ 20. yüzyılda etnik kimlik kelimesinin kimi bakımlardan değişmesine rağmen biz ve öteki anlamları ağır basmaya devam etmiş ve kelime özellikle 1950’lerden sonra çoğunlukla göçmenlere işaret etmek için kullanılmıştır.¹⁴⁵ Etnisite kavramının sosyal bilimler alanına girmesi İkinci Dünya Savaşı ve sonrasına denk gelmektedir. Bu da etnisite kavramının sosyal bilimlerde kullanılmasının görece yeni olduğunu göstermektedir. 1941 yılında W. Llyod Warner etnisite kavramını, *cins, yaş ve din gibi, insanların onlar aracılığıyla birbirinden farklılaştığı bir sosyal kategori* olarak tanımlayarak bilim dünyasının kullanımına sokmuştur.¹⁴⁶ Etnik kimlik kavramının sosyal bilimlerde sıkça kullanılmaya başlaması ve popülerlik kazanması ise 1970’lerde olmuştur. Bu dönemde etnik kimlik kavramı grup kimliğine işaret etmek üzere kullanılmıştı. Bunun yanı sıra etnisite kavramını ulus tanımlarının da etkisiyle kan bağı ile aynı soydan gelen kişiler için kullananlar da olmuştur. Ancak Fredrik Barth *Etnik Gruplar ve Sınırları* adlı çalışmasında etnisite kavramına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Barth, bu çalışmasında etnik kimlikler için önemli bir özellik olarak görülen soy birliğini yok saymamakla birlikte onun asıl ilgilendiği etnik kimliğin oluşum koşullarını ve sürekliliğini sağlayan “sınır” kavramı olmuştur.¹⁴⁷ Etnisite kavramını, kültür kavramı ile bağlantılı olarak ilk kullanan 1896 yılında G. Vacher de la Pougge olmuştur. Pougge bu kavramı daha çok sosyo-psikolojik hususiyetleri ile ele almıştır. Tanımlama daha çok fiziksel özelliklere dair bir vurgu

¹⁴³ Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.38.

¹⁴⁴ Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.39.

¹⁴⁵ Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.40.

¹⁴⁶ Keskin, **Akışkan Kimlikler: Etnik ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidler**, s.51.

¹⁴⁷ Keskin, **Akışkan Kimlikler: Etnik ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidler**, s.53.

içerse de; Pougé, etnisitenin farklı “ırk”lardan olan bireyler tarafından oluşturulabileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁸ Bu bakımdan Etnisite kavramı daha çok kolektif kültürel değerleri ve kimlikleri ifade eden, biyolojik ve genetik özelliklerin dışında gelişen, toplumsal süreçlerle oluşan bir kavramdır. Etnisite kavramı, 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ırksal özellikleri de içine alan ırk, ulus gibi kavramlar ile ilintili bir anlam içermektedir.¹⁴⁹

Anlamacı sosyolojinin kurucularından olan Weber, etnisiteyi, ortak tarih, ortak örf ve adetleri olan sosyal grup olarak tanımlamıştır.¹⁵⁰ Weber’e göre etnisite grup kimliğine işaret eder. Ona göre etnik grup, topluluk tahayyülüne dayanan sosyal bir gerçekliktir.¹⁵¹ Etnik kimliğin sosyal inşa sürecinde din, toplumdaki sosyal davranışların meydana gelmesinde ve yine sosyal davranışların değer ve semboller kazanmasında, kültür ise etnik kimliğin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğundan sosyolojinin ilgi alanına girmiştir. Etnisite’nin sosyal inşa ile oluşması, etnisite, din ve kültür ilişkisini ortaya koymaktadır. Kültür ve etnisite kavramının bu ilişkisini açıklığa kavuşturmak için tek başına bir kültürden ziyade o kültürün çevresindeki farklı kültürlerle ve bu kültürler arasındaki sınırlara bakılması gerektiğini düşünen Barth, etnik ve kültürel kimliklerin sınırlarının oluşumunun diğer kültürler tarafından dışlama ve dâhil etme gibi sosyal süreçlerle doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmiştir.¹⁵² Etnisiteyi sosyo- biyolojik yaklaşıma göre tanımlayan düşünürler ise etnik kimliğin hem insan davranışları hem toplumsal ilişkiler hem biyolojik hem de sosyolojik zeminde ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Marksist yaklaşıma göre ise etnik kimlikler, “bireylerin sınıfsal konumlarını hem kendilerinden hem de diğerlerinden gizlemeye neden olan olgular olarak değerlendirilmektedir.”¹⁵³

¹⁴⁸ Ali Zafer Sağıroğlu, **Türkiye’de Etnisite, Din ve Ön Yargı: Üniversite Öğrencileri Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2014, s.26.

¹⁴⁹ Sağıroğlu, **Türkiye’de Etnisite, Din ve Ön Yargı: Üniversite Öğrencileri Örneği**, s.25.

¹⁵⁰ Sağıroğlu, **Türkiye’de Etnisite, Din ve Ön Yargı: Üniversite Öğrencileri Örneği**, s.26.

¹⁵¹ Sağıroğlu, **Türkiye’de Etnisite, Din ve Ön Yargı: Üniversite Öğrencileri Örneği**, s.27.

¹⁵² Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.60.

¹⁵³ Özmen, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, s.59.

Etnik kimliğe dair bu bilgiler ışığında bu araştırmada Müslüman Ermenilerin kendilerini hangi etnik kimliğe daha fazla ait hissettikleri irdelenmeye çalışılmıştır. Araştırma yapılan Muş'un Hasköy ve Sungu beldeleri ile Batman'ın Sason ilçesinde nüfusun büyük çoğunluğunu Araplar oluşturmaktadır. Bundan ötürü Müslüman Ermenilerin ana dilleri gibi Arapça konuştukları görülmüştür. Zira araştırma grubundan elde edilen bilgilerden, geçmişte bu bölgede yaşayan Ermenilerin de çoğunlukla Arapça konuşabildikleri öğrenilmiştir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde sınırlarının daralmasıyla birlikte Suriye ve Irak'tan insanların buralara göç etmiş olmaları bu iki etnik grubun aynı yerde birlikte yaşamalarına yol açmıştır. Yıllarca birlikte yaşamak da dinî ve kültürel etkileşimleri beraberinde getirmiştir. İşte bu etkileşimin dile de yansıdığı söylenebilir. Bu kültürel etkileşimlerin, Ermenilerin etnik aidiyet durumlarına ne kadar yansıdığı araştırmanın problemlerinden bir diğerini oluşturmuştur. Bu çerçevede araştırma yapılan bölgede Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğunun kendilerini Arap hissettikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra Muş merkezde yer alan tek bir görüşmeci etnik anlamda kendini Kürtlüğe ait hissettiğini vurgulamıştır. Sungu'da Müslüman Ermenilerden biri bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

Ben dışarıda daha çok Arap'ım diyorum. Ancak biz burada kendimize Perekende diyoruz. Burada siyasi bazı aşiretler var. Nasiri ve Kasimi gibi bizde Perekende diyoruz, yani tarafsız anlamında. (Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Yine bununla ilgili olarak Hasköy'de esnaflık yapan bir görüşmeci, küçüklüğünden beri Araplarla büyüdüğünü ve bu yüzden kendini Arap hissettiğini belirtmektedir:

Evet, Arapların içinde yetiştiğim için kendimi Arap hissediyorum. Ben Arap değilim deme gereği hiç duymuyorum. Bu tür konular aile içerisinde çok hatırlatılmaz. Arada bazen babam bize takılır. Bir de amcam Rıfat hoca var. Onun bu konularda bilgisi olduğu için hatırlatır. Sonuç olarak ben Araplarla birlikte büyüdüm ve kendimi onlara yakın hissediyorum. Bu yüzden kendimi Arap hissediyorum. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Muş merkezde yapılan derinlemesine mülakatların birinde görüşmecimiz, etnik olarak kendisini Kürt hissettiğini ifade etmiştir. Bunun dışındaki görüşmecilerin hepsi etnik olarak kendilerini Arap hissettiklerini söylemişlerdir. Özellikle Hasköy ve

Sungu'daki gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinin iç içe geçmiş olması, karşılıklı evlilikler yoluyla akrabalık bağlarının oluşması, Araplar ve Ermeniler arasındaki etkileşimleri artırmaktadır. Bunun yanı sıra Hasköy ve Sungu'nun nüfus açısından küçük yerleşim yerleri olmaları da iki etnik grup arasındaki dini ve kültürel etkileşimlerin yoğun olarak yaşanmasına sebep olmaktadır. Bütün bu sebeplere ek olarak araştırmanın yapıldığı bölgede Arapların sayı bakımından Ermenilere üstünlükleri de Ermenilerin din, kültür, gelenek ve dil açısından Araplardan çok fazla etkilenmelerinin bir diğer nedeni olarak ifade edilebilir. Nitekim bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerde bu durum etkileşim ile sınırlı kalmayıp kendilerini Araplığa ait hissetme ya da nispet etme derecesine ulaşmaktadır.

Müslüman Ermeniler kendilerini Arap hissetmelerine rağmen, soy anlamında kendilerini Ermeni görmektedirler. Etnik aidiyet anlamında kendilerini Arap veya Kürt gören bu etno-dini grubun soy anlamında kendilerini Ermeni görmeleri etnik kimliklerin kültür ile yakından ilişkisini göstermektedir. Bunun yanı sıra etnik kimlik ile din arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak araştırma grubunun zamanla Müslümanlık üzerinden Araplaştığı da söylenebilir. Nitekim etnik kimliğin sosyal inşa sürecinde din, toplumdaki sosyal davranış kalıplarının oluşmasında, değer ve semboller kazanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bölgede yaşayan Arapların hepsinin Müslüman olması din değişimi yaşamış Ermenilerin dini aidiyetin bir göstergesi olarak kendilerini Arap hissetmeleri sonucunu verdiği de ifade edilebilir. Bu meyanda Müslüman Ermenilerin bir kısmı Ermeniliklerinin, hem anne hem de baba tarafından geldiğini çok azı ise baba tarafından olan bir soydan geldiğini belirtmektedirler. Örneğin Hasköy'de pazarlamacı olan görüşmeci bu konu hakkında şunları söylemektedir:

Biz şimdiye kadar hem anne tarafından hem baba tarafından olduğumu biliyorduk. Ancak e-Devlet'in soy uygulamasına baktığımız zaman Ermeniliğin bizde dede tarafından geldiğini gördük. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Yine Muş merkezde yaptığımız bir görüşmede, Müslüman Ermenilerden biri Ermeni soyunun anne ve baba tarafından geldiğini belirtmektedir:

Baba tarafından kesin bir geliş var yanlış değilsem. Anne tarafından da böyle bir soy var. Çevrede zaten herkes bizi bir Ermeni olarak bilir. Zaten “Hiya” aşiretindeniz. Herkes xiya aşiretini bavfille olarak bilinir. Tabi biz Kulp tarafından göç etmişiz ama babam Sason’da doğmuş orada büyümüş sonra buraya göç etmiş. (30 yaş, Muş: Merkez)

Soy konusuyla ilişkili olarak Sason merkezde esnaflık yapan bir görüşmecimiz, Ermeniliğinin baba tarafından geldiğini söylemiştir:

Bizde baba tarafından Ermenilik var. Şimdi benim dedem katliamdan sonra burada Müslüman bir imam tarafından korunuyor onu saklıyor onu büyüttükten sonra buradan Müslüman biriyle evlendiriyor. (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez)

Sonuç olarak, araştırma yürütülen bölgede yaşayan Müslüman Ermeniler etnik olarak kendilerini hem Araplığa hem de Ermeniliğe bir hissetmektedirler. Bu aidiyet hissi, kültürel anlamda iç içe geçmenin sonuçlarından biri olabileceği gibi Müslüman Ermenilerin, toplum tarafından üretilen etiketlerden kurtulmanın bir yolu olarak Araplığı bu kadar derinden içselleştirdikleri de söylenebilir. Ancak gündelik ve sosyal hayatta Ermeni kimliğinden kaynaklı ortaya çıkan tüm dezavantajlı durumlara rağmen, etnik olarak Ermeni olduklarını kabul etmeleri Müslüman Ermenilerin etnik aidiyetlerini koruduklarını ve sürdürdüklerini göstermektedir.

3.2. MÜSLÜMAN ERMENİLERDE DİNDARLIK

3.2.1. Müslüman Ermenilerin Dindarlıkları Nasıl Görülüyor

Buraya kadar dindarlık konusu ve dinin toplumsal işlevleri ele alınmıştır. Dinin dayanışma, toplumsal kontrol, gaye kazandırma, kimliklendirme, ayırıştırma ve uzlaştırma gibi toplumsal işlevlerinden bahsedilmiştir. Bu çalışmada dinin uzlaştırma/barıştırma ile kimliklendirme fonksiyonlarının Müslüman Ermenilerin dindarlıklarına nasıl yansıdığı irdelenmeye çalışılmıştır. Özellikle dinin, Müslüman Ermenilerin, Ermeni olmayanlar ile kurdukları toplumsal ilişkilerde uzlaştırma işlevi gördüğü tespit edilmiştir. Nitekim Müslüman Ermenilerin dindar görünmeleri, dinin bu işlevinin bir göstergesi olduğu söylenebilir.

Bunun yanında Muş ve Sason'da Müslüman Ermenilerin dindarlıklarının Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından nasıl görüldüğü meselesi üzerine yoğunlaşmıştır. Araştırma yürütülen bölgede dindarlık hakkında yapılan görüşmelerde Müslüman Ermenilerin, Ermeni olmayan Müslümanlara oranla toplum tarafından daha fazla dindar görüldüklerine dair bilgiler elde edilmiştir. Ancak araştırma boyunca az dindar olduğunu veya hiç dindar olmadığını söyleyen Müslüman Ermeniler de olmuştur. Az dindar olduğunu veya hiç dindar olmadığını ifade edenlerin Muş merkezde ve Sason'da yaşayan Müslüman Ermeniler olduğu, özellikle Hasköy'de yaşayan Müslüman Ermenilerin neredeyse hepsinin hem kendileri tarafından hem de Ermeni olmayanlar tarafından çok dindar görüldükleri gözlemlenmiştir. Bu yüzden çalışmada dindarlıkla ilgili ilk veriler Müslüman Ermenilerin dindarlıkları nasıl düşünüldüğüyle ilişkili olmuştur. Bu çalışmada Müslüman Ermenilerin bizzat dindarlıklarından öte Ermeni olmayan Müslümanların araştırma grubu hakkındaki düşünceleri değerlendirilmiştir. Hasköy'ün ve Sungu'nun, dini inanç ve yaşayış anlamında dindar denilebilecek yerler olmaları, burada yaşayan Müslüman Ermenilerin dini yaşayış açısından bu ortamın özelliklerini yansıttıkları söylenebilir. Bunun yanı sıra öğretmen, doktor, muhtar vb sosyal statüsüyle kendilerini topluma bir şekilde kabul ettirmiş ve bu statüleriyle saygınlık kazanmış Müslüman Ermenilerin, hem kendileri tarafından hem de Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından dini inanç ve yaşayış hassasiyetlerinin daha düşük düzeyde görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla yüksek dindarlık düzeyinin, Müslüman Ermenilerde toplumsal kabul görmenin bir yolu olarak görüldüğü söylenebilir. Müslüman Ermenileri konu edinen bu çalışma bir din sosyolojisi çalışması olması itibarıyla saha çalışmasında *dindarlık* konusunun sosyolojik incelemesinin yapılmasına gayret edilmiştir. Bu bağlamda Müslüman Ermenilerle yapılan görüşmeler yanında cami, yas evi, arkadaş toplantısı gibi mekânlarda yapılan gözlemler yoluyla dindarlıklarıyla ilgili fikir edinmenin yolları aranmıştır.

Görüşmecilerin büyük çoğunluğu kendilerini dindar olarak görmelerine rağmen Muş merkezde yaşayan bir görüşmeci kendisini dindar olarak görmediğini ifade etmiştir.

Muş Malazgirtli olduğunu söyleyen bu görüşmeci, “*Dini inanç ve yaşayış anlamında bölgede yaşayan diğer Müslümanlar sizi kendilerine oranla daha dindar olarak görüyorlar. Siz dini inanç ve yaşayış anlamında kendinizi nasıl görüyorsunuz?*” sorusuna dindarlık açısından tek bir inanışlarının olmadığı şeklinde cevap vermiştir:

Hocam şöyle, bizde Hristiyan yok ama Müslüman da yok. İnanmıyorum diyen de çok. Genelde bizim ailenin gençleri çok inançlı değildir. Yani bundan kastım Müslüman değildir. Sosyalizme bir kayış var hem düşünsel hem ideolojik anlamda. Kendi hayatlarında böyle yaşıyorlar. Mesela benim annem halen namaz kılmaz, Kuran’ı Kerim okumaz, orucu da bu sene öyle üç beş gün tuttu sanırsam. O da tabi yengemden dolayı. Yengem dindar bir insan namaz kılar, oruç tutar. Annem ne kendisi yapar ne de bugüne kadar da bana hiç söylememiştir. Yani namaz kıl, oruç tut diye. Bunun sebebi Ermenilik veya Hristiyanlık değil yaşam tarzından kaynaklı bir şey bu sonuçta. O da büyüğünden böyle bir şey görmemiş. Bizim ailede kimse mesela yengemi hor görmez, namaz kıldığı için oruç tuttuğu için. O ilk başta bizi biraz tuhaf karşılıyordu. Kendi aile yapısından dolayı tabi bizim içimizde yaşıyor onunda fikri değişmeye başladı. Hani artık bize tuhaf bakmamaya başladı. O da artık demeye başladı, demek sizin inanışınız farklı diye. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Yaşam tarzından kaynaklı olarak inanç anlamında zayıf olduğunu ifade eden görüşmeci, Ermenilik ve Hristiyanlığın bir sonucu olmasından ziyade aile yapısından dolayı dini açıdan kendisini dindar görmediğini belirtmektedir. Öğretmen adayı görüşmeciyle yapılan derinlikli mülakatta ailesinde ideolojik olarak yaşanan gelişmelerin de etkisiyle dine (Müslümanlığa) yaklaşımlarının giderek bir karşıtlığa dönüştüğünü ifade etmektedir:

Bizde bir karşı atak anlayışı var. İnsanları her ne kadar ikna etmeye çalışsan da eski din ve geleneklerini sürdürürler. Bizde Müslümanlığa karşı bir ön yargı var açıkçası. Bizde hem Hristiyanlık hem de Müslümanlık geleneği harmanlanmış bir durumda. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Bölgede yaşayan Müslüman Ermeniler arasında dini inanç ve yaşayış anlamında yukarıdaki görüşmecinin dışında ciddi bir istisnanın olduğu belirlenmemiştir. Nitekim Ermeni olsun ya da olmasın bölge insanının dini inanç ve yaşayış biçimleri anlamında hassas oldukları tespitine ulaşılmıştır. Özellikle Hasköy’de yaşayan bazı Müslüman Ermenilerin ezanın sesiyle iş yerlerini kapatarak camiye gittikleri gözlemlenmiştir. Bu

durum salt dindarlıkla ilgili olmamakla beraber Ermeni olmayanların Müslüman Ermeniler için kullandıkları damgalama biçimleriyle baş etmenin bir yolu olarak da ifade edilebilir. Yine araştırma grubunun yas evlerine, taziye ziyaretlerine gitme konusunda çok hassas davrandıkları görülmüştür. Bunun yanı sıra görüşmelerden elde edilen verilere göre özellikle Muş'ta insanların türbe ziyaretlerini önemsedikleri de söylenebilir. Bu meyanda dindarlık olgusunu, din sosyolojisi bakış açısıyla ve daha yakından irdelemek amacıyla özellikle Hasköy ve Sungu'da yaşayan Ermeni olmayan Müslümanların, Müslüman Ermenileri, kendilerine oranla daha dindar gördükleri bilgisine ulaşılmıştır. Ermeni olmayan Müslümanlar, Müslüman Ermenilerin, namazlara ve nafil namazlara daha fazla dikkat ettiklerini, namaz kılmak dışındaki oruç tutmak, zekât vermek gibi diğer ibadetlere de düşkün olduklarını söylemişlerdir. Sungu'da Müslüman Ermenilerin kendilerini dindarlık düzeyi açısından nasıl gördüklerine dair Sungu'da öğretmenlik yapan bir görüşmeci şunları söylemiştir:

Ben kendi adıma şunu söyleyeyim mesela bizim dedelerimiz Ermeni'dirler. Onları görmedik, ancak biz elhamdulillah Müslüman olarak doğduk. Çünkü bizim çevremizde buralı, yerli Müslüman insanlar var. Ezan okunduğunda ben kalkıp namaza gidiyorum. Onlara deyince onlar biz kıldık veya sonra kılacağız diyip sen git diyorlar. Yani mesela Ramazan ayında orucunu bozanlar var. Hani bunun sebebini bilmiyorum sonradan Müslüman olduğumuz için mi ama ben kendimi bildim bileli biz ailemizden böyle gördük. (Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Dini yaşayış açısından Ermeni olmayan Müslümanlara yönelik bu eleştirilerin, görüşmeci açısından dindarlık düzeyini pekiştiren bir boyutu olduğu söylenebilir. Hasköy'de esnafılık yapan başka bir Müslüman Ermeni, kendini diğer insanlardan dini anlamda farklı görmediğini ifade etmiştir:

Ben şimdi şunu söyleyeyim kimse kimseyi birbirinden farklı göremez. Yani herkes her şeyi kendisi için yapar. Kendi ahireti için yapar. Yani ben birine bakıp hareket etmem, o özentidir. Ben özentisi sevmem. Sadece nedir yani ben sadece Allah'tan korkan bir insanım. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Yine bu bağlamda Muş merkezde gerçekleştirilen bir mülakatta, görüşmeciye yöneltilen, *“Kendi dindarlığınızı Ermeni olmayan diğer Müslümanlara oranla nasıl*

görüyorsunuz?” sorusuna, doğduğundan beri Müslüman olduğu bu yüzden dindarlığı hakkında bir geçiş süreci yaşamadığı şeklinde cevap vermiştir:

Benim Müslüman oluşum bir geçiş sürecine tabi değildi. Ben doğduğumdan beri Müslüman olarak doğdum. Bundan dolayı o günden bugüne o kültürden bu kültüre o gelenekten bu geleneğe bir geçişin olup olmadığını çok fazla bilmiyorum açıkçası. (30 yaş, Muş: Merkez)

Sason’da esnaflık yapan Müslüman bir Ermeni *dönmüş* olarak isimlendirdiği Müslüman Ermenilerin diğer Müslümanlara oranla daha dindar olduğunu söylemiştir:

Şimdi biz kendimizi farklı görmüyoruz ama sonradan dönmüş Müslümanların buradaki yerli halk Müslümanlardan daha dindar bir halleri var, bir hayatları var. (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez)

Yukarıdaki mülakatta görüşmecinin ilk olarak daha dindar olmakla kastettiği şey, Müslüman Ermenilerin gündelik ve sosyal hayatın içinde namaz kılmak, kurban kesmek, türbe ziyareti yapmak gibi dindarlığın görünür biçimleri olan bu ibadetleri yapmalarındaki hassasiyetlerinin, Ermeni olmayan Müslümanlara oranla daha fazla olmasıdır. Hasköy’de esnaflık yapan ve Ermeni olmayan bir diğer görüşmeci bu konu hakkında şu sözleri söylemiştir:

Vallahi bana göre Hasköy’deki Müslüman Ermeniler bizim dindarlık ortalamamızın çok üzerinde dindardırlar. İbadet anlamında, takva anlamında bizden daha iyidirler. Mesela biz çok fazla üç aylarda oruç tutmayız, ama benim bildiğim Müslüman Ermeni olan çok arkadaşım bu aylarda oruç tutarlar. Yardımseverdirler, namazlarını uzun tutarlar, sünnetlerini kılarlar. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Sason’da çiftçilik yapan Müslüman Ermenilerden biri, *dönmelerin* sabahtan akşama kadar namaz kılacak kadar dine tam bağlı olduklarını ifade etmiştir. Diğer i se Müslüman Ermenilerin bölgede yaşayan diğer Müslümanlara göre daha dindar olmalarının ne anlama geldiği konusunda şunları söylemiştir:

Ermeni olup sonradan Müslüman olanlar diğer Müslümanlara göre daha dindarlar daha iyi Müslümanlık yapıyorlar. Namazını orucunu zekâtını dört dörtlük kılıyor, yapıyor. Ama diğeri fesatlık yapıyor. Yok, ben Müslüman’ım diyor ama gidip fesatlık yapıyor. Yok, o böyle yapıyor yok diğeri şöyle yapıyor dedikodu yapıyor.

Yani bizimkiler (dönerler) aşırı bir şekilde dine bağlıdırlar. (Çiftçi, 28 yaş, Sason: Merkez)

Son olarak araştırma yapılan Muş ve Sason'da Ermenilik hakkındaki Ermenilik eşittir Hristiyanlık yaklaşımının bir sonucu olarak Müslüman Ermenilerin, etnik kimliklerinden kaynaklı bu dezavantajlı duruma karşı dini inanç ve yaşayış açısından daha hassas davrandıkları söylenebilir:

Şimdi benim dedem bana çok önemli bir şey söyledi. Çok dikkatli olmalıyız dedi. Biz temiz bir çarşaf gibiyiz soyumuzdan dolayı çok çabuk leke alırız derdi. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Sungu'da öğretmenlik yapan bir Müslüman Ermeni'ye, "*Müslüman Ermenilerin diğer Müslümanlara oranla daha fazla dindar görülmelerinin sebebi nedir?*" sorusu sorulmuştur. Bu esnada çay bahçesinde yapılan bu görüşmeye Ermeni olmayan kişiler de dâhil olduğu için bu görüşme saatlerce sürmüştür. Bu görüşmeye aracı olan Sungu'lu bir Arap görüşmeci, Müslüman Ermeni'ye sorulan soruya kendisi cevap vermek isteyerek yukarıdaki görüşü destekler nitelikte sözler söylemiştir:

Burada Ermeniler Müslüman olmazlarsa, dindar olmazlarsa kimse onları adam yerine koymaz. Burada kalkıp da onlara karşı öyle bir algı var. Mesela din adına herhangi bir kusuru biz işlediğimiz zaman bir problem olmaz, ama onlar işlediği zaman iki kat göze batar. Bu yüzden bizden çok fazla dindar olmak zorundalar. (Muş: Sungu)

Yukarıda görüşmecinin verdiği bilgiler, dinin uzlaştırma işlevinin Müslüman Ermenilerin toplumsal ilişkilerinde ne derece önemli bir fonksiyona sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra dinin kimlik kazandırma fonksiyonun, Müslüman Ermenilerin azınlık durumunda yaşadıkları toplumda çok önemli bir işlevi olmuştur. Müslüman Ermenilerin dindarlık düzeyleri gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinde belirleyici bir faktördür. Hatta öyle ki Müslümanlığı benimsememiş ya da benimsese bile dindarlık düzeyi düşük olan Ermenilerin toplumda saygınlıklarını kaybetme kaygısı yaşadıkları görülmektedir. Nitekim görüşmelerden Ermeni olmayan Müslümanların, bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin toplumda sosyal ve kültürel anlamda var olabilmeleri için dinin sosyal düzen içerisinde belirlediği kurallar çerçevesinde hareket

etmeleri gerektiğini; aksi takdirde topluma tutunamayacaklarını ifade etmeleri bu yaklaşımı destekler niteliktedir:

Burada Müslümanlığı benimseyenler, içselleştirenler buraya ayak uyduruyorlar. Burada yaşantılarına devam edebiliyorlar. Benimsemeyenler göç ediyorlar, tutunamıyorlar. (Esnaf, 40 yaş, Muş: Sungu)

Müslüman Ermenilerin dindarlık düzeylerinin yüksek olmasını sadece bu nedenler üzerinden anlamaya çalışmak eksik olacaktır. Nitekim Hasköy’de yaptığımız bir mülakatta bir görüşmeci bu konu hakkında farklı bir bakış açısı getirmiştir:

Bence şöyle bir örnekle açıklayayım; şimdi biri anne babasından öğrenir, kıymetini bilmez. Biri de bir kırılma noktasıyla birlikte Müslüman olur, ondan sonra dört elle yine sarılır dine. Mesela sadece dindarlıkları için geçerli değil ticarete de bizden daha iyidirler, dört elle sarıldıkları için. Yani kendi kişisel işlerini, ekonomik işlerini çok iyi yapıyorlar. En basitinden evinin bahçesini yaptığında özene bezene evinin bahçesini yapar, çitini çeker. Bunu herkes görüyor ve söylüyor yani mesela bir elmayı nimetin kıymetini bilerek farkında olarak bunu yapar. (Esnaf, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Din değişimi yaşamış, başka bir ifadeyle sonradan Müslüman olmuş bir etno-dini grup olan Ermenilerin özellikle siyasal bazı kırılma noktalarından sonra Müslüman olmaları, dine dört elle sarılmalarının bir başka sebebi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Araştırma alanında bazı görüşmeciler, Ermenilerin etnik kimliklerinden kaynaklı olarak, ticarete ve yaptıkları başka diğer işlerde de dindarlıkları gibi iyi olduklarını ifade etmiştir. Etnik kimliklerin sosyal inşa sürecinde din, toplumdaki sosyal davranışların meydana gelmesinde, değer ve semboller kazanmasında, kültür ise etnik kimliğin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Sason merkezde Müslüman bir Ermeninin, Ermenilerin diğer Müslümanlara oranla dindarlık düzeylerinin yüksek olmasının sebepleri konusundaki görüşleri, din ile etnik kimlik arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösterir niteliktedir:

Aslında bunun sebebi Ermenilerin eskiden beri zanaatkâr olmaları yani ticaretin içinde olmaları çalışkan olmaları. Yani her milletin kendine ait bazı özellikleri olabiliyor. Biz de şuan onu sürdürüyoruz bu özellikler kalıtsal olarak bize de sirayet etmiş. (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez)

3.2.2. Müslüman Ermenilerde Popüler Dindarlık Biçimleri

Popüler din, kabaca Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi kitabi dinlerde, kurumsal olmayan inanç, ritüel ve pratikleri tanımlamada kullanılan bir terimdir.¹⁵⁴ Popüler din, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi evrensel dinlerde ortaya çıkabilir ve çok tanrılı dinlerden bu yüksek tipli evrensel dinlere girenler eski inanışlarını örtülü bir şekilde sürdürebilirler.¹⁵⁵ Nitekim Müslüman Ermenilerin Hristiyanlık dinine ait inanışlarını, benimsedikleri yeni dinlerinde de gerek örtülü gerek açıktan sürdürdükleri görülmüştür. Halk kitlelerinin sahip olduğu popüler din anlayışlarının toplumda bir takım gizli ya da açık fonksiyonlara sahiptir. Halk dini, bir model işlevi görerek toplumun dünya görüşünü oluşturma, hayata yönelik bir bakış açısı kazandırma ya da toplumsal bütünlüğü sağlama gibi çeşitli toplumsal fonksiyonları barındırmaktadırlar.¹⁵⁶ Bundan dolayı popüler dindarlığın sosyal hayat içerisindeki fonksiyonları, genelde sosyal bilimlerin özelde din sosyolojisinin ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada popüler dindarlık konusu ele alınmıştır. Özellikle Müslüman Ermenilerin sahip olduğu popüler dindarlık biçimlerinin neler olduğu konusu irdelenmiştir.

Araştırma boyunca Ermenilerin popüler dindarlık biçimlerinin neler oldukları hakkında yeteri kadar bilgiye ulaşma imkânı olmamıştır. Bunun birkaç sebebi olduğu söylenebilir. Aslında çalışmaya başlamadan önce irdelenmek ve gözlemlenmek istenilen popüler dindarlık biçimlerinin sahada tam olarak karşılıklarının olmadığı görülmüştür. Araştırma yürütülen bölgelerde herkes tarafından bilinen ve ziyaret edilen türbe vb mekânların azlığı kısır gözlemler yapılmasına neden olmuştur. Bütün bu sınırlılıklarla beraber Muş ve Sason'da izleri sürülen popüler dindarlık biçimleri daha çok türbe ziyareti, muska yaptırma, büyü-sihir inanışları, nazar gibi inanç ve uygulamalar olmuştur. bu inanç ve uygulamaların araştırma alanında yaşayan Ermeni olmayan

¹⁵⁴ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.56.

¹⁵⁵ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.55.

¹⁵⁶ Arslan, **Türk Popüler Dindarlığı**, s.127-128.

Müslümanlarla aynı popüler dindarlık biçimleri olduğu görülmüştür. Araştırmanın bu kısmında Hasköy’de bir pazarlamacı, “*Türbe ziyaretlerini yapıyor musunuz? Muska’nın fayda getireceğine inanıyor musunuz? Kandil gecelerini nasıl geçiyorsunuz?*” gibi sorulara, bunların çoğuna duyarlı olduğunu yansıtan cevaplar vermiştir:

Mevlit uygulamalarını doğru bulurum ve katılırım. Ancak şeyh uygulamalarına karşıyım. Hatta bir gün babamım şeyhin elini öpmesine tepki gösterdim. Şeyhin bizden üstün olmadığını bizimle aynı ancak bizden biraz daha fazla ilmi olabilir diye dedim. Türbe ziyareti yaparım. Mesela Veysel Karani’yi ziyaret ederim ancak medet ummam. Sadece ziyaret amacıyla giderim. Muska uygulamalarına karşı biriyim. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Muş merkezde Müslüman Ermenilerden biri burada gidip düzenli olarak ziyaret ettiği türbe gibi bir mekânın olmadığını ancak il dışına gidip ziyaretlerde bulunduğunu ifade ettikten sonra, zayıf inancına rağmen çocuğuyla ilgili korkularından dolayı başvurduğu bir popüler dindarlık uygulamasından bahsetmiştir:

İşin açıkçası ben öyle çok fazla bağlı olmasam da çocuğumun doğduğunda çok fazla rahatsızlığı vardı. Bu dönem benim takıldığım gittiğim bir şeyh vardı. Ona bu durumu anlatmıştım. O da bize birkaç satırlık böyle bir muska yapmıştı. Gözlemlediğimiz kadarıyla da muskadan sonra çocukta bir düzelme oldu, korkuyordu korkusu vardı korkusunu atlattı. (30 yaş, Muş: Merkez)

Sason merkezde Müslüman Ermeni olan bir esnafa, “*Nazar, büyü, sihir gibi inançlarınız var mı?*” sorusu yöneltilmiştir. Görüşmeci Ermeni olmayan diğer Müslümanların sahip olduğu inanç ve uygulamalardan farklı bir dindarlık yaşamadığını özellikle belirtmiştir. Dolayısıyla çoğu Müslüman Ermeni’nin hem dindarlık hassasiyetleri konusunda hem de popüler dindarlık uygulamalarına katılım konusunda toplumla uyum içinde olduğu söylenebilir:

Burada Müslüman olan insanlar hangi İslami anlayışa sahipse biz o anlayışa sahibiz. Yani nazara da inanıyoruz türbe ziyareti de yapıyoruz kemik de kırdırıyoruz. Geleneksel İslami anlayış neyse onu yaşıyoruz. Bazen yol üstündeki Zilan türbesine gidiyoruz. Bazen Siirt’teki Veysel Karani’ye gidiyoruz. Bazen Mardin’deki Sultan Şeymus’a gidiyoruz. Bazen Jehan türbesine gidiyoruz. Bazen Diyarbakır’daki sahabe türbelerine gidiyoruz. Mümkün olduğunca her perşembe veya bayramlarda mezar ziyareti yapıyoruz. Burada toplum ne yaşıyorsa biz de onu yaşıyoruz. Mesela bize de kurban var adak var zekât var yani inanç aynı

uygulama aynı fark yok. Bayramlarımızı burada birlikte geçiriyoruz fark yok yani. (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez)

Müslüman Ermenilerde, kültürel uyum ile popüler dindarlık uygulamalarına katılım arasında bir ilişkinin varlığı da düşünülebilir. Popüler dindarlık uygulamalarının büyük bir kısmının topluca yapılan ortamlarda (türbe ziyareti gibi) gerçekleşiyor olması, Müslüman Ermenilerin dindarlıklarını görünür hale getirmektedir. Muş merkezde, öğretmen adayı bir Ermeni, dini inançlarının zayıf olmasına rağmen aile içerisinde uygulanan bazı popüler dindarlık biçimlerine katıldığını belirtmiştir:

Ailede sıkı Müslümanlar da var tabi, namazında niyazında olanlar. Ancak bunlarda dini inanışları çok sıkı olmayanlara da kötü bakmıyorlar. Bizde bir kesim var mevlit falan verir yılın belli aylarında yapılır. Kurban kesilir biz bunlara katılırız. Aynı zamanda amcamla vs de oturur aynı masada şarap da içebiliriz. Bunu aileden kimse hor görmez. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Büyü, nazar gibi popüler dindarlık uygulamalarının Müslüman Ermenilerin dindarlıklarında özellikle görünür olduğu tespit edilmemiştir. Araştırma grubunun büyü hakkındaki yaklaşımları ve büyü'nün dindarlıkları üzerindeki etkileri irdelendiğinde bu konu hakkında verilere ulaşılamamıştır. Büyü uygulamalarının Muş ve Sason'da yaygın veya görünür olmaması da araştırma alanında verilere ulaşmayı engellemiştir. Ancak muska yaptırmanın, mevlit ve türbe ziyaretlerinin araştırma bölgesinde en yaygın ve en görünür popüler dindarlık uygulamaları olduğu söylenebilir. Özellikle mevlit uygulamalarının kendini az dindar olarak gören Müslüman Ermenilerde bile rastlanan bir popüler dindarlık biçimi olduğu görülmüştür.

Dindarlık meselesiyle yakından ilişkili olduğu düşünülen başka bir önemli nokta ise din değişimi yaşamış bir toplumun eski dini inanç ve geleneklerini sürdürüp sürdürmedikleridir. Nitekim toplumlar yeni bir dini kabul etmiş olsalar bile alışılmış şeyleri korur, eski dini inanç ve gelenekleri yeniliklere karşı mukavemet eder veya eski dinlerine ait inanç ve gelenekleri yeni dinleri içerisinde sürdürebilirler. Müslüman Ermenilerin de eski dini inanç ve geleneklerini belli noktalarda yeni dinlerinde sürdürdükleri görülmüştür. Sason'da görüşmelere aracılık eden ve aynı zamanda

Sason’da Ermenilerle yakın dostluk ilişkileri olan bir öğretmenin verdiği şu bilgiler konu hakkındaki ilk veriler olarak ifade edilebilir:

Şimdi Sason’un köylerinde halen Ermeni kültürün veya dinin etkisiyle genç kızlar çeyizlik dantelli işlemeler yaptıklarında belki bilerek belki gelenekten kültürden belki de farkında olmadan haç motifli işlemeler yapıyor. Müslüman olsan da geçmişine ait dini izler bir şekilde kalıyor devam ediyor tamamen ortadan kalkmıyor. (Öğretmen, 35 yaş, Sason: Merkez)

Yine Hasköy’de yapılan görüşmelerin birinde görüşmeci, Ermenilerin eski dinlerinden kalan bir uygulamanın halen devam ettiğini söylemiştir:

Hasköy’de bir gelenek var. Ermenilerden kalan, gelen bir gelenek olduğu söyleniyor. Bunu ben çocukluğumdan hatırlıyorum; öyle güzel zeki çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına kilden haç işareti yapılırdı. Bunu Müslümanlar da kendi çocuklarına yapardı. (Esnaf, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Görüşmecilerin bu ifadelerinden Müslüman Ermenilerin eski dini geleneklerinden kalma bazı inanç ve uygulamaları günümüze kadar korudukları ve sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Sason’un köylerinde haç motifinin işlendiğin yapıların varlığı, Müslüman Ermenilerin bazı eski geleneklerini yeni din ve kültürlerinde de devam ettirdikleri anlamına gelmektedir. Hasköy’de güzel ve zeki çocuklara nazar değmesin diye yapılan uygulamanın din ve kültür arasındaki karşılıklı etkileşimin bir tezahürü olduğu düşünülebilir.

3.3. MÜSLÜMAN ERMENİLERDE KÜLTÜR VE GELENEK

Din değişimi yaşamış toplumların eski/milli dinlerinden kaynaklı inanç ve uygulamalar yeni dinlerinde sürdürüp sürdürmedikleri konusu birçok çalışmada irdelenmiş bir meseledir. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden önce sahip oldukları bazı dinsel ve geleneksel inanç ve uygulamaları yeni dinlerinde sürdürdükleri görülmüştür. Ermenilerin Hristiyanlığın kabulünden sonra da “Kiliselerin doğuya dönük olması, ayinlerde doğuya dönerek dua etmeleri, güneşe ait ilahiler okumaları, güneşe Allahın bir gözü denilmesi; Ermenilere İranlılardan intikal eden Ağustos ayında kutlanan Vartepar (gül bayramı) bayramının Hristiyanlıkta Tecelli-i İsa Yortusu olarak

kutlanmaya devam edilmesi”¹⁵⁷ Ermenilerin eski dini inanç ve geleneklerini Hristiyanlık içinde de muhafaza ettiklerini göstermektedir. Buradan yola çıkarak saha çalışması boyunca Müslüman Ermenilerin, İslam’ı kabul ettikten sonra da eski inanç ve geleneklerini muhafaza edip etmedikleri irdelenmiştir. Çalışmada bununla ilgili olarak din değişimi yaşamış ve Müslüman çoğunluklu bir toplumda yaşayan bir etno-dini grup olan Müslüman Ermenilerin, eski dini inanç, kültür ve geleneklerini yeni dini kimliklerinde ne şekilde sürdürdüklerini ve bunu yeni kimlikleriyle ne şekilde özdeşleştirdiklerinin izleri sürülmüştür. Araştırma yapılan Muş ve Sason’da yaşayan Müslüman Ermenilerle yapılan görüşmelerde, bununla ilgili olarak araştırılması planlanan konulardan biri de Müslüman Ermenilerin kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarının toplumun sahip olduğu hâkim kültürel inanç ve uygulamalardan ne düzeyde farklılıklar içerdiği meselesi olmuştur. Bu bağlamda toplumda yaşanan hâkim kültürün araştırma grubu üzerindeki etkileri irdelenmeye çalışılmıştır. Yine çeşitli zamanlarda yapılan gözlemlerle özellikle yas ve düğün gelenekleri hakkında veriler elde edilmiştir. Araştırma boyunca görüşmecilerin neredeyse hepsi, “Bizim toplumdan bir farkımız yok, yaşantımız aynı. Aynı gelenek aynı kültürlerle birlikte yaşıyoruz. Geçmişte de öyleydi zaten.” (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy) şeklindeki görüşü paylaşarak, içerisinde yaşadıkları toplumda Ermeni olmayan Müslümanlarla kültürel ve geleneksel olarak herhangi bir farklılıklarının olmadığını söylemişlerdir.

Sason’da Müslüman Ermeni bir esnafın, “*Herhangi bir farklılık yok burada insanlar düğünlerini nasıl yapıyorlarsa biz de öyle yapıyoruz, hiçbir farklılık yok.*” şeklindeki ifadeleri yukarıda paylaşılan mülakatta söylenenlerle neredeyse aynı anlama gelmektedir. Sason’da halkla ve özellikle Ermenilerle yakın ilişkileri olan bir öğretmen, Müslüman Ermenilerin kültür ve gelenek anlamında toplumla iç içe geçtiklerini şöyle anlatmaktadır:

Burada kültürel bir iç içe geçmişlik var. Yani Sason’u ziyaret eden Hristiyan Ermenilerin veya misyonerlerin yazdıkları şeyleri okuduğunda görüyorsun.

¹⁵⁷ Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, s.57.

Onlar diyor ki burada kadınlar Müslüman olsun, Hristiyan olsun yerel Müslüman halk gibi örtünüyor. Aslında burada konuşulan dilden tutun da gündelik hayata kadar her şey iç içe geçmiş durumda. Mesela 1980 yıllara ait bir Muş Bitlis gazetesinin bir haberini gördüm geçen. Orada Sason'da konuşulan Arapçanın birçok dili içinde barındırdığını ifade ediyordu. Yine geçmişte buraya gelen Hristiyan bir araştırmacı anısını anlatıyor. Diyor ki buradaki ne Müslüman tam Müslüman ne Hristiyan tam Hristiyan. Mesela buradaki kiliselere gittiğini ve kiliselere camilerde olduğu gibi halı serildiğini görüyor. Diyor ki kilise'de halı olmaz ki. Ermeni kadınlar Müslüman gibi örtünmüş. Yine burada Müslümanlar Ermenilerle beraber Ermeni bayramı kutluyor. Yani anlaşılan karşılıklı birbirini etkileme durumu var. (Öğretmen, 35 yaş, Sason: Merkez)

Kültürel etkileşimin başka bir deyişle kültürel iç içe geçmişliğin örnekleri Sason'da Hetne Türkçe adıyla Çalışırlar köyünde Hristiyan Ermeni bir aile ile yapılan ziyarette görülmüştür. Ziyarette dikkat çeken önemli şeylerden biri, ailedeki kadınların Müslüman ailelerde olduğu gibi giyindiklerinin ve örtündüklerinin görülmesi olmuştur. Ayrıca evde namaz kılmak için seccadenin bulunması ve kıblenin bilinmesi de bu etkileşimlerin sadece kültürel düzeyde kalmadığının, dini inanç ve uygulamalarla yakınlık kurmak ve onları kendi özel alanında da kabullenmek şeklinde tezahür ettiğinin örneğidir. Aile bireylerine oranla Türkçesi daha düzgün olan ve üniversite sınavlarına hazırlanan ailenin en küçük kız çocuğu kültürel iç içe geçmişlik hali ile ilgili olarak; *“Evet burada normal diğer insanlar gibi giyiniyoruz öyle yaşıyoruz bütün her şeyimiz aynı.”* demiştir. Bu köyde yaşayan ailelerin tamamı Ermeni'dir. Ancak bu aile dışındaki diğer aileler Müslüman olmuştur. Mülakat ilerledikçe görüşmecinin lise eğitiminin yarısını İstanbul'da Ermeni okulunda, diğer yarısını da Sason merkezde okuduğu öğrenilmiştir. Görüşmeci, Sason merkezde lise eğitimini alırken çekindiğinden ve korktuğundan dolayı kimseye Hristiyan bir Ermeni olduğunu söyleyemediğini ifade etmiştir.

Muş merkezde öğretmen olan bir görüşmeci, Müslüman veya Hristiyan Ermenilerin toplumda hâkim kültürden etkilenmelerini, Ermenilerin zamanla kendi milli kültürlerine yabancılaşmasına bağlamıştır:

Aslında bizim ailede kültür ve geleneklerinin iç içe geçmesinin sebebi içerisinde yaşadığın toplumda azınlıksan ve belli kaygıların varsa ister istemez toplumun kabul ettiği gelenek ve görenekleri içselleştirmek zorunda kalıyorsun zamanla.

Kendi gelenek ve göreneklerini kişisel olarak sürdürebiliyorsun. Bu da bir yabancılaşmayı beraberinde getiriyor tabi. Benim bildiğim bunun sebebi de aslında şudur; insanlar rahatlıkla emin olduklarını ifade edemedikleri için Ermenilik, devlete ihanet ve bir hakaret olarak algılandığı için bizler kültürümüzü, geleneklerimizi bu yüzden sürdürememiştir. Mesela örneğin benim Samsunlu bir insanla hiçbir problemim olmaz ancak benim Ermeni olduğumu öğrendikten sonra bana karşı bir kin besleyebilir. Bundan dolayı insanlar sineye çekmişlerdir, korkmuşlardır Ermeni olduklarını ifade etmemişlerdir, geleneklerini sürdürmemişlerdir. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Aslında bu durum din değişimi yaşamış birçok topluluğun ortak problemidir. Hem sayıca azınlık olan hem de din değişimi yaşamış bir gurubun toplumun hâkim kültüründen etkilenmemesinin neredeyse imkânsız olduğu söylenebilir. Ancak din değişimi yaşamış bazı toplulukların hâkim kültür içerisinde sahip oldukları eski inanç ve geleneklerini sürdürebildikleri de görülmüştür. Hatta bazı kültürel uygulamalarının toplumun diğer kesimlerini de etkilemeyi başardığı söylenebilir. Nitekim araştırmalar neticesinde Ermenilerin eski dinsel, geleneksel inanç ve uygulamalarını Müslümanlık içinde de muhafaza ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim Sason merkezde yapılan bir sohbette mahalle muhtarı olan bir görüşmeci, çoğu gelenek ve göreneklerinin Ermeni kültüründen izler taşıdığını belirtmektedir:

Sason'a baktığımızda geleneklerimiz, göreneklerimiz, adetlerimiz, düğünlerimiz, yaslarımız, yaşantılarımız Ermenilerden kalan izler taşıyor. Mesela düğünlerde oynanan halaya baktığımızda Sason'da oynanan halay ile Erivan'da oynanan halaylar aynı. Aynı örf ve adetlerimiz var. Tabi geleneklerimiz arasında Kürt kültürünü de yaşatmaya çalışıyoruz. Mesela bunun dışında Sason'un köylerinin isimlerinin büyük çoğunluğu Ermenice. Sason ismini Cumhuriyetin kuruluşundan sonra alıyor. Önceki ismi "Kabılcevz", Sason cevizi ile meşhur bir yer olduğu için bu ismi almış. Kabılcevz, cevizi bol anlamına gelmektedir. (Muhtar, 35 yaş, Sason: Merkez)

Hasköy'de esnaf olan bir görüşmeci de Ermenilerden kalan ve kendi kültürlerine de sirayet eden bir gelenekten bahsetmiştir:

Hasköy'de bir gelenek var. Ermenilerden kalan gelen bir gelenek olduğu söyleniyor. Bunu ben çocukluğumdan hatırlıyorum öyle güzel zeki çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına kilden haç işareti yapılırdı. Bunu Müslümanlar da kendi çocuklarına yapardı. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Bu geleneğin Hasköy’de halen yaygın olarak devam eden bir gelenek olmadığı da öğrenilmiştir. Kimi görüşmecilere göre bu durum modernleşmeden kaynaklanırken kimilere göre ise Müslümanlaşmaktan kaynaklanmaktadır. Sason merkez ve köylerinde yapılan görüşmelere aracılık eden öğretmen, Sason yöresine ait olan tütü yemeğinin Ermenilikten kalan bir yemek kültürü olduğunu ifade etmiştir:

Mesela bizim yemeğimiz var Sason dağ kavmime has bir yemek. Ermenilikten kalma. Adı tütü, Ermenicede ekşi demek. Bu yemeği bizden başkası bilmez, yemez, sevmez. Ayrıca biz de halen de devam eden köylerde halen devam eden gelenek var. Nazar değmesin diye küçük çocuklara alımlarına kilden haç işareti yapılır. (Öğretmen, 35 yaş, Sason: Merkez)

Bu yemek bölgenin tamamında yapılmaktadır. Ancak burada görüşmecimin asıl vurgulamak istediği şey bu yemeğin Ermeni geleneği olması ve halen sürdürülüyor olmasıdır. Sungu merkezde esnafılık yapan bir Müslüman Ermeni, Müslüman Ermeni yaşlı bir teyzenin Ermenilikten kalan bir geleneği Sungu’da yıllarca sürdürdüğünü aktarmıştır:

Şimdi bizim burada Müslüman Ermenilerden biri vardı Mehive teyze. Allah rahmet eylesin, vefat etti. Ben küçükken hatırlarım Ramazan bayramından sonra bayram namazı çıkışında -yani ben doğru dürüst bir hadiseyi bu kadar iyi hatırlamam- Keşkeş etli bulgurlu bir yemek yapardı, bizim büyükler çok severdi. O teyze her bayram sabahında Allah hayrını kabul etsin bize yapardı. Onu her sabah her bayram sabahı kendi eliyle hazırlardı. Namazdan çıkan bütün büyükler ve biz de yemeğe giderdik. O vefat edene kadar hala yapıyordu. (Esnaf, 40 yaş, Muş: Sungu)

Sungu’da öğretmenlik yapan Müslüman Ermeni bir görüşmeci de bu geleneği aile arasında hala sürdürdüklerini söylemiştir:

O teyzenin geleneğini biz hala aile içersinde devam ettiriyoruz. Her bayram yaparız. Bizim Güntekinler aşireti bu geleneği hala sürdürüyor. (Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Müslüman Ermenilerin etnik kimliklerinden kaynaklı kültür ve geleneklerine tamamıyla yabancılaşmadıkları söylenebilir. Görüşmecilerin aktardıklarından anlaşıldığına göre Müslüman Ermeniler, bazı geleneksel uygulamaları sürdürmüşler hatta bu

uygulamaların Ermeni olmayan Müslümanları da etkilediği görülmektedir. Bu da etnik kimlikleri farklı olsa bile aynı bölgede yaşayan toplulukların kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarının sürekli bir etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir. Kültürün etkileşime girdiği kurumların başında din gelmektedir. Kültür ve din arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak Müslüman Ermenilerde olduğu gibi din değişimi yaşamış toplulukların eski dini, kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarını yeni dinlerinde devam ettirdikleri görülmektedir. Muş merkezde öğretmen olan bir görüşmeci din ile kültür arasındaki bu etkileşime şöyle vurgu yapmaktadır:

Mesela Kürtler kitap üzerine yemin ederlermiş eskiden. Bunun dini bir temeli yoktur aslında. Bu kültürel bir şeydir. Büyüklerimiz bunu dine mal edip kültürel olarak nesilden nesile aktarmışlardır. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Sason'da mahalle muhtarı olan ve araştırmada adının geçmesinden rahatsız olmayan ancak yine de tezde görüşmecilerin kimliklerinin gizliliğine önem verildiği için gerçek ismini kullanmak yerine kod isim ile ifade ettiğimiz Ahmet, din-gelenek etkileşimi açısından benzer bir uygulama hakkında bilgiler vermektedir. Ahmet, Ermeniliğini rahatlıkla ifade eden ve özellikle Müslüman bir Ermeni ile evlenmeyi tercih eden bir görüşmecidir. Ahmet, saha çalışması boyunca kendisi hakkında en fazla bilgi sahibi olunan kişilerden birisidir. Türkiye dışında yaşayan akrabalarını bulmuş ve onları Sason'a getirmiştir. Babasının vefatından sonra evdeki sandıkta, babası ile akrabaları arasında yazılmış mektupları görmüş ve bu mektupları alıp Ermenistan'a akrabalarını bulmaya gitmiştir:

Şimdi benim dedem ve amcasının oğlu savaş döneminde Muşlu bir komşularına sığınıyorlar. Muşlu komşuları onlara çocuklarını bize bırak, siz kendinizi kurtarın diyor. Onlar da çocuklarını Muşlu komşu dostlarına bırakıyorlar. Tamam diyorlar kalkıyorlar çocuklarını Müslüman ailenin yanında bırakıyorlar. Ondan sonra bunlar kaçıp gidiyorlar. Beraber kardeşleri onlarla birlikte gidiyorlar. Nenem ve kardeşleri birlikte kaçıp gidiyorlar. Dedemin amcasının oğlu on yedi on sekiz yaşlarına geldiği zaman askerlik çağı geliyor. Akrabalar onlara yardımcı oluyorlar. Suriye Kamışlı'ya kadar onlara eşlik ediyorlar. On yedi on sekiz yaşlarına gelen amcaoğlu illa diyor ben annemi görmek istiyorum. Amcam oğlu gidiyor dedem ise burada kalıyor. O gittikten sonra amcaoğlu hem nenemi buluyor hem ailesini hem annesini falan buluyor. Babası yok tabi orada ondan

sonra orada babamla sürekli mektuplaşıyorlar. Buraya sürekli mektup gönderiyorlar. Bu mektuplar da geldiği gibi babam mektupları yanlarında biriktirmeye saklamaya başlıyor. (Ahmet, 40 yaş, Sason: Merkez)

Ahmet, hikâyesine babası ve Ermenistan'daki amcası arasındaki bu mektuplaşmanın daha sonra telefon görüşmeleri şeklinde devam ettiğini şöyle ifade etmektedir:

Zamanla babam ve amcam sürekli telefonda, aileleriyle görüşmeye başlıyorlar. Ama nenemizi görmedik. Dedemin buradan resimlerini falan gönderdik onlara, onlar da bir kaç tane bize resim gönderdiler. O dönem tabi babam bu mektupları ve resimleri poşetlere koyup toprağın altında saklıyor. Kimse görmesin ne olur olmaz diye. Biz tabi fark ediyoruz babamın onlarla konuştuğunu. Buradan gidenler Kürtçe bildikleri için babam onlarla Kürtçe konuşuyor. Oradakiler çocuklarına falan da Kürtçe öğretmişler. Onlar defalarca babama gel görüşelim diye teklifte bulundular ama babam o dönem sıkı bir dönem olduğu için çekiniyor da gitmek istemiyordu, korkuyordu. 2010'da babam vefat etti. Ben 2015'te babamın sakladığı sandıkları kasaları bir açayım dedim. 5 yıl sonra kasasını açıp mektuplarını gördüm mektuplarda adres vs fotoğraf her şeyleri vardı. Ben de biraderime dedim ki ben zaten sürekli Ankara'ya gidip geliyorum. Buradaki akrabalarımı Ankara'ya gidiyorum diyeceğim, ama ben Ermenistan'a geçeceğim. Telefon vs çekmeyebilir ben ona ulaştığım zaman seni arayacağım dedim. Gideyim akrabalarımı bulabilir miyim bulamaz mıyım görebilir miyim göremez miyim diye düşündüm. Bir tane yeğenim var İdris hocanın kayınçosu Haşım, o da hastanede çalışıyor onu da yanıma aldım. Dedi dayı ben de gelmek istiyorum tamam dedim sen de gel. Ertesi gün hiç beklemeden bindim arabaya, Ermenistan'a gittim. Tabi gittim onlar da geldiler havalimanında karşıladık. Uçaktan çıkanların geçtiği bir yerde kafeterya vardı. Orada oturuyorduk işte o adam bize dedi bir bak buradan çıkanlardan ailenize benzeyen kimseler var mı diye. Sonra bir bayan geldi benim bir amcamın kızı var Diyarbakır'da oturan, bayanı gördüm, dedim bu benim amcamın kızıdır o kadar benziyordu ki bir elmanın yarısı gibi birbirine benziyordu. Bu arada yanımdaki adama dedim bir bayan geliyor benim amcamın kızına çok benziyor. Tabi bu arada Ermenistan'a gelmeden önce kardeşime demiştim bizim bütün ailenin fotoğrafları topla onları da yanıma almıştım. Çıkardım resmi dedim bak buna bak dedim, sanki budur oda dedi vallahi odur akrabanız dedi. Tabi o bayan gelince Rusya'dan, Rusya'daki televizyonla beraber birkaç televizyon kanalını da kendisiyle beraber getirmişti. Ermeni kanalını da çağırmış o da gelmişti. Bütün bunlardan benim haberim yok. Kanalların falan geleceğinden benim haberim yok. Tabi direk geldi bana sarıldı ağladı falan, oradan kalktık beraber bir kahvaltı yapmaya gittik. Ondan sonra bizi aldılar akrabalarımız, nenemin mezarına götürdüler. (Ahmet, 40 yaş, Sason: Merkez)

Ahmet'in hikâyesinin buraya kadar olan kısmı, çoğunluğu Müslüman olan bir

toplumda Ermenilerin kendinden olan ve yitip gidenlere özlemin bir ifadesi olarak aktarılmıştır. Ahmet'in geçmişe dair özlemlerini anlatan bu hikâyenin devamında din-gelenek etkileşimine örnek olabilecek bir uygulamadan bahsedilmektedir. Akrabalarını bulduktan sonra nenesinin mezarını ziyaret eden Ahmet, dedesinin ve babasının mezarından aldığı toprağı nenesinin mezarına bıraktığını ve oradan da toprak alıp dedesinin ve babasının mezarına götürdüğünü anlatmıştır:

Götürdüğüm toprakları nenemin mezarına bıraktım, nenemin mezarından da toprak aldım. Ondan bir gün sonra oradaki bütün akrabalarımı topladım arabayla hepsini Sason'a getirdim. Burada ailemle tanıştırdım onları. Köylerin hepsini birlikte gezdik. (Ahmet, 40 yaş, Sason: Merkez)

Araştırma süresince bölgede yaşayan Ermeni olmayan bazı Müslümanların da bu uygulamayı yaptıkları görülmüştür. Bu uygulamaya şahit olan veya yapan Müslüman Ermenilerden edinilen bilgilere göre Ermenilerde mezar ziyaretleri yapılırken toprak alıp başka yerdeki mezara götürme uygulamasının geçmişe ve ölen kişiye olan özleme dair bir inanç olduğu öğrenilmiştir. Bu inancın din-gelenek etkileşimine bir örnek olduğu söylenebilir. Mezar ziyaretleri dua etmek, mezar başında Kuran-ı Kerim okumak gibi dini ritüelleri de içerdiği için, bu uygulamanın dini bir yönü de vardır. Yine bu inancın ve uygulamanın nesilden nesile aktarılması geleneksel bir yönünün olduğunu da göstermektedir. Çünkü din, muhafaza edici boyutuyla geleneğin korunmasında, dönüştürülmesinde, kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve süreklilik kazanmasında önemli bir işleve sahiptir. Aynı şekilde gelenek de dinin anlaşılmasında, davranışlara dökülmesinde, inanç ve anlayış haline gelip yaygınlaşmasında etkili olmaktadır. Bu bakımdan din-gelenek etkileşimi, toplumlarda yaşanan inanç ve uygulamalara süreklilik kazandırıp yaygınlaştırmaktadır.

3.4. MÜSLÜMAN ERMENİLER: GÜNDELİK VE SOSYAL HAYAT İLİŞKİLERİ

Bu çalışmada araştırılması planlanan bir diğer konu bölgede birlikte yaşayan Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki gündelik ve sosyal ilişkilerin nasıl olduğu meselesidir. Diğer bir deyişle farklı dini kimliklere sahip bu iki topluluğun gündelik ve sosyal hayatın akışı içerisinde ne gibi etkileşimler ve ilişkiler yaşadığı sahada irdelenen bir konu olmuştur.

Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkileri anlamak için Ermeni kimliğinin diğeriyle ilişkide rahatlıkla ifade edilip edilemediği irdelenmiştir. Ermeniliğin bir din (Hristiyanlık) olarak görüldüğü bir toplumda, Ermeni etnik kimliklerini kolaylıkla dile getirip getiremediklerinin anlaşılması, farklı etnik kimliğe sahip iki topluluğun ilişkilerinin nasıl kurulduğunu anlamayı kolaylaştıracaktır. Müslüman Ermenilerin çok azı Ermeniliğini bilerek, isteyerek ve rahatlıkla ifade edebildiğini söylemişlerdir. Hatta çoğu Müslüman Ermeni'nin kendileri için Ermeni ismi yerine başka isimler kullandıkları görülmektedir. Bu durum bölgede birlikte yaşayan Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerin gerilimli yönünü göstermektedir.

Bu bölümde araştırılması planlanan bir diğer mesele, Müslüman Ermenilerin evlilik yaparken hangi etnik kimlikleri tercih ettikleri meselesi olmuştur. Araştırma alanında görüşmecilerin bazıları farklı etnik gruplardan insanlarla evlilik yaptıklarını ifade ederken diğerleri daha çok Ermenilerle evliliği tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Sungu ve Hasköy'de yaşayan Müslüman Ermenilerin çoğu etnik ayrım gözetmeksizin evlilikler yaptıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Sungu'da esnaf olan bir görüşmeci ile Hasköy'de mahalle muhtarı Müslüman Ermenilerin çoğunlukla Ermeni etnik kimliğe sahip kişilerle evlilik yaptıklarını belirtmişlerdir.

Müslüman Ermenilerin Muş ve Sason'da gündelik hayat ilişkileri irdelenirken Müslüman Ermenilerin sosyal hayat içerisinde belirgin bir dışlanmışlık yaşayıp

yaşamadıkları irdelenmiştir. Bu bağlamda yapılan görüşmelerde Müslüman Ermenilerin neredeyse hepsi belirgin bir dışlanmışlık hissetmediklerini ifade etmişlerdir. Bu durumu Ermenilerin Müslüman olmalarına bağlayan bazı görüşmeciler de olmuştur. Aynı etnik kimliğe sahip olan Müslüman ve gayrimüslim Ermenilerin Muş ve Sason'da kendi aralarındaki sosyal ilişkilerin neler olduklarının irdelenmesi bu bölümün başka bir teması olmuştur. Muş ve Sason'da yaşayan Ermenilerin büyük kısmı dini farklılıklardan dolayı birbirlerine yaklaşımlarının kötü olmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak bazı görüşmeciler, Müslüman olmuş Ermenilerin Müslüman olmayan Ermeni akrabalarıyla bazı kaygılardan dolayı görüşmediklerini vurgulamışlardır. Son olarak, araştırma yapılan bölgede Müslüman Ermenilerin kendi aralarındaki sosyal ilişkilerde dernek, cemaat gibi bir kurumlarının olmadığı gözlemlenmiştir. Hasköy'de Muş'un coğrafyası, tarihi ve Ermenileri hakkında bilgi birikimine sahip olan Müslüman Ermeni bir görüşmeci, Muş ovasında yaşayan Ermenilerin Ermeniliklerini rahat bir şekilde dile getiremediklerini aktarmıştır:

Şimdi ben senin derdini anladım sen şunu soruyorsun; Burada yaşayan Müslüman Ermeniler rahat rahat Ermeni olduklarını ifade edebiliyorlar mı? Rahat yaşayabiliyorlar mı? Ben Hristiyan olacağım, Hristiyan olarak yaşayacağım, diyebiliyorlar mı? Eski geleneklerini göreneklerini kültürlerini düşünlerini yaşayabiliyorlar mı? İbadetlerini yapabiliyorlar mı? Şunu söyleyeyim bunların hiçbir tanesini yapamazsın. Dışlanırsın, esnafsan esnafıktan olur. Şimdi şunu söyleyeyim Müslümanlardan kaç sanat kuyumculuk demir çelik işletmecilik vs işlerini yapabiliyorlar? Çok az, Sence neden buradaki Ermeniler bunu sana öğretmiyorlar? Öğretirlerse zaten burada yaşayabilirler mi kalabilirler mi? Mesela tarihte biraz araştır bakalım Ermenilerin katliamdan kurtulma sebeplerini bir bak bakalım, ya müzisyendir, ya sanatkârdır, ya kuyumcudur vs. (Memur, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Muş ovasının büyük bir kısmını gezdiğini söyleyen bu görüşmeci, Muş'ta yaşayan çoğu Ermeni'yi tanıdığını ve görüştüğünü iddia etmektedir. Kendisiyle yapılan görüşmenin büyük bölümünde Muş'ta Ermeniler hakkında çalışma yaparken dikkatli olunması gerektiğini ve bu çalışmayı böyle bir bölgede yapmanın imkânsız olduğunu, hatta bölgede yaşayan bazı insanların Ermeni olmalarına rağmen Ermeniliklerini gizleyeceklerini, Ermenilik ve Ermeniler üzerine konuşmayacaklarını söylemiştir.

Görüşmecinin bahsettiği bu durum araştırma boyunca çalışmamın zorluklarından biri olmuştur.

Sungu’da gerçekleştirilen sınırlı sayıdaki mülakatların birinde Müslüman Ermeni olan bir görüşmeci, Ermeni asıllı olduğunu kabul etmesine rağmen toplum içerisinde Ermeni olduğunu söylemek yerine *Müslimin* ismini kullanmayı tercih ettiğini söylemiştir. Bu tercihin sebeplerinden birini Sungu’daki diğer bir görüşmeci şu şekilde ifade etmektedir:

Burada Müslümanlığı benimseyenler, içselleştirenler buraya ayak uyduruyorlar. Burada yaşantılarına devam edebiliyorlar. Benimsemeyenler göç ediyorlar, tutunamıyorlar. (Esnaf, 40 yaş, Muş: Sungu)

Sason’un Çalışırlar köyünde yaşayan Hristiyan Ermeni aileye de Ermeni olduklarını rahatlıkla ifade edip edemedikleri sorulmuştur. Geçimini çiftçilikle sağlayan ailenin bir mensubu olan görüşmeci, *“Problem yaşamıyorum rahatlıkta ifade ediyorum bir sıkıntı yok, bir gizlimiz yok.”* şeklinde yanıt vermiştir. Sason merkezde muhtar olan Ahmet de Ermeni asıllı olduğunu hiçbir çekincesi olmadan ifade edebildiğini söylemiştir. Muş’taki görüşmecilerin çoğunluğunun, Ermeni ismini kullanmada veya başına Müslimin gibi bir etiket koymadan Ermeni olduğunu dile getirmede zorluklar yaşadıkları gözlemlenmiştir. Ancak Sason’daki görüşmecilerin büyük bir kısmı Ermeni asıllı olduklarını dile getirmede herhangi bir zorluk yaşamadıklarını söylemişlerdir. Muş ve Sason arasındaki bu ayrımın bazı sebepleri olabilir. Sahada elde edilen verilerden, Sason’da yaşayan Müslüman Ermenilerin bir kısmının İstanbul gibi büyük şehirlere göç ettikleri, kalanların da göç edenlerle irtibatlarının devam ettikleri hatta sık sık ziyaretleştikleri anlaşılmaktadır. Muş için aynı oranda bir göç olayından bahsedilmemektedir. Küçük yerleşim yerlerinden büyük şehirlere göç etmiş veya göç edenlerle irtibatı olan Müslüman Ermenilerin Sungu’da yaşayan akrabalarının bazı endişe ve kaygıları aştıkları söylenebilir.

Sahada, gündelik ve sosyal hayat ilişkileri hakkında, Müslüman Ermenilerin yaşadıkları toplumda genel olarak bir dışlanmışlık yaşayıp yaşamadıkları konusu

araştırılmıştır. Bununla bağlantılı olarak da Müslüman Ermenilerin gündelik ve sosyal hayatta toplumun diğer üyeleriyle ilişkiler kurduğunda ne gibi zorluklar ve sıkıntılar yaşadıklarının izleri sürülmüştür. Öncelikle bu zorluk ve sıkıntıların anlaşılabilmesi için araştırma yürütülen bölgede *biz-siz-onlar* gibi keskin bir ayrımın toplumda ne düzeyde olduğu/yaşandığı gözlemlenmeye çalışılmıştır. Hasköy’de mahalle muhtarlarıyla yapılan görüşmede kendilerine, “*Hasköy’de Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkilerde keskin sınırlardan bahsedebilir miyiz?*” sorusuna karşılık muhtarlardan biri o şekilde ayrımların olmadığını ifade etmiştir:

Kesinlikle diyemeyiz. Çünkü en basitinden kız alıp veriyoruz. Mesela geçen dönem Ak parti ilçe başkanımız onlardandı. Ben, ilişkilerimizde herhangi bir problem, keskin ayrımlar veya sınırlar yoktur diye düşünüyorum. Hatta büyük ticari ilişkilerimiz var bunlarla. Ticarete bizden daha iyidirler. Bu yüzden onlarla işler yapıyoruz. Yani sonuç olarak ticari ilişkilerimiz var, evlilik ilişkilerimiz var. Doğal olarak birçok ilişkimiz var yani. Bundan dolayı keskin sınırların olduğunu düşünmüyorum. (Muhtar, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Keskin sınırların olmadığını söyleyen muhtarın, Müslüman Ermenileri ifade etmek için *onlar, bunlar* gibi kelimeleri tercih etmesi de üzerinde önemle durulması gereken bir durumdur. Çünkü Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasında keskin sınırların olmadığını söylerken bile bu ifadelerin kullanılması, muhtarın bahsettiği düzeyde bir birlikteliğin olmadığını çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte görüşmecilerin bu konu hakkında farklı yaklaşımlara sahip olmalarından yola çıkarak gündelik ve sosyal hayatta Ermenilerle kurulan ilişkilerde zaman zaman keskin sınırların olduğundan söz edilebilir. Araştırma yapılan Muş ve Sason’da, yaygın olmasa da, Ermenilerle diğer etnik kimliğe sahip insanlar birbirlerinden kız alıp vererek bir akrabalık bağı oluşturmuşlardır. Ancak Ermenilerle akrabalık ve komşuluk bağı gibi yakın temasları olmayan kişilerin Ermenilere yaklaşımlarının iyi olmadığı fark edilmiştir. Hasköy’de farklı etnik kimliğe sahip bu insanlar arasında keskin ayrımların olduğunu söyleyen bir görüşmeci, düşüncesini şöyle ifade etmiştir: “*Evet, var bu memleketten bu ayrımı hiçbir zaman çıkaramazsın*” (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy). Yine Hasköy’de diğer bir görüşmeci böyle bir ayrımın kesinlikle olmadığını

belirtmiştir:

Hayır, şuan öyle bir ayrım yok. Bunun sebebini sana anlattım. Kafa yapısı olarak, düşünce olarak eski insanlar gittikten sonra yeni nesille beraber bu tür durumlar bu tür ayrımlar ortadan kalkmaya başladı. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Araştırma süresince Müslüman Ermeniler, gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinde toplumun diğer üyeleri tarafından dışlanmadıklarını belirtmişlerdir. Hasköy’de esnaflık yapan görüşmeci, geçmişte bazı problemler olsa da şuan herhangi bir sıkıntı olmadığını söylemektedir:

Şu an öyle bir durum yok. Belki geçmişte küçükken idrak etmediğimiz bazı olumsuz durumlar olmuş olabilir. Hani senin halkın budur, sen Ermenisin gibi durumlar olmuş olabilir. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Hasköy’deki bir diğer görüşmeci de etnik ayrıştırma konusunda herhangi bir sıkıntılarının olmadığını ifade etmektedir:

Çocuklarıma okulda soylarından dolayı sorun çıkaran yok. Yıllardır buradayız çok şükür bir sıkıntımız yok. Bir eziklik bir dışlanmışlık yaşamamışız. Allah razı olsun mutluyuz, düzenli bir hayatımız var. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Muş merkezde yaşayan bir görüşmeci de Ermeni asıllı olduğundan dolayı herhangi bir zorluk/sıkıntı/dışlanmışlık yaşamadığını belirtmektedir:

Benim bir amcaoğlu var aynı lisede okuduk arkadaşlar bazen onla Ermeni diye takılırdı. Onun dışında çok dillendirilen gündeme getirilen bir konu değil çevremde. Bundan dolayı Ermeni olduğum için bana rahatsızlık veren veya dışlayan olmadı. (30 yaş, Muş: Merkez)

Sason merkezde Ermeni olmayan görüşmecilerden biri, gündelik hayatta sorunlar yaşanmamasını Ermenilerin Müslüman olmasına bağlamaktadır: “*Sen bu saatten sonra kalkıp ben Ermeni oldum Hristiyan oldum diyemezsin. İster istemez tepki alırsın, dışlandırırsın, barınamazsın*” (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez). Sahada görüşmecilerin büyük çoğunluğu herhangi bir problem yaşamadığını ifade etse de Sason merkezde mahalle muhtarı olan Ahmet, Ermeni olduğundan dolayı yaşadığı bir sorundan bahsetmektedir. Muhtar olmasının yanı sıra bölgede müteahhitlik yapan Ahmet, bu konu

hakkında başından geçen bir olayı şöyle anlatmıştır:

Şimdi bizim burada bir adliye lojmanı yapılacaktı bizim Sason'da bundan önceki kaymakam Silopiliydi. Şu an Van'da Çaldıran'da görev yapıyor. Buradaki bütün ihalelerin yüzde doksan dokuzunu bana veriyordu. Çağırıyordu beni yanına diyordu Ahmet şu şu işler var yapılacak. Tabi onlar öncesinden bir çalışma yapıp yapılacak işlerle ilgili fiyatlandırmayı yapıyorlar. Ben gidiyordum diyordu Ahmet bunu kaç yaparsın. Bakıyordum diyorum mesela eski parayla 100 milyara yaparım. Bundan dolayı şikâyetler çok oluyordu. İşte Ahmet Ermenidir ihaleler neden sürekli ona veriliyor diye. Artı kaymakam beyle ortak olduğunu söylüyordular. Bimer'e, içişleri bakanına vs şikâyet ediyorlardı. Kaymakam bey beni yanına çağırırdı. Benim yüzümden şikâyetler gelecekte işim zora girecekte hakkında dedikodular çıkacaksa benimle görüşmeyebilirsiniz iş yapmayabilirsiniz dedi. Ben de dedim; hayır kesinlikle sizinle çalışmaya devam edeceğim. Hatta bundan sonra ilişkilerimiz daha sık olmaya başladı. Günde bir iki saat düzenli olarak görüşüyorduk. Görüşmelerde muhabbetlerimiz de genelde Sason'la alakalıydı. Sason'da ne yapabiliriz, sonra nasıl güzelleştirebiliriz gibi konularla ilgili konuşuyorduk. (Ahmet, 40 yaş, Sason: Merkez)

Bu ifadeler, Ermeni olmayan bazı Müslümanların, Müslüman olsa bile Ermeni etnik kimliğine sahip kişilere karşı ekonomik ilişkilerde dışlayıcı bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir. Benzer şekilde Ermeni olmayan bazı Müslümanlar için hem dini hem de etnik anlamdaki *üstün görülme* anlayışının bir sonucu olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Müslüman olsa bile Ermenilerin toplumun bir kısmı tarafından dini açıdan halen içselleştirilmedikleri sonucuna ulaşılabilir. Bu da toplumda az da olsa farklı etnik kimliğe sahip Müslüman Ermenilerle Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki güvensizliğin varlığını kanıtlamaktadır.

Sason'un Çalışırlar köyünde yaşayan Hristiyan Ermeni aile ile bir günlük vakit geçirilmiştir. Ailede yaşı en büyük olan görüşmeci, yaşlılığın da verdiği sıkıntılardan ötürü hem kulağı ağır işitmekte hem de unutkanlık problemi yaşamaktadır. Bu durumuna rağmen bizimle görüşen amca, görüşmenin aralarında sürekli, *“Evet uzun süredir buradayız. Son hudut biziz. Ancak önceleri böyle değildi. Aşağıdakiler bizi kovaladılar kovaladılar son olarak burada kaldık”* gibi cümleleri tekrar etmiştir. Unutkan olsa da görüşmeci diğer köylülerin Hristiyan Ermeni olduklarından ötürü kendilerini buraya kadar sürüklenmeye mecbur ettiklerini hafızasından silememiştir.

Sungu’da Müslüman bir Ermeni, Sungu’da yaşayan Araplar ile Ermeniler arasındaki sosyal ilişkiler anlamında bir birlikteliğin olduğunu öne sürmüştür:

Yani bence Arap Müslümanlar Ermeni asıllı Müslümanları sindirmeseydi bizimkiler çoktan giderdi. Yani bir birliktelik oluştu ben öyle düşünüyorum. Daha ileri söyleyeyim akrabalık bağları bile oluşmuş. Kız alıp vermeler oluşmuş. (Öğretmen, 30 yaş, Muş: Sungu)

Araştırma boyunca Müslüman Ermenilerin birbirlerine yaklaşımlarının nasıl oldukları irdelenmesi planlanan bir diğer konu olmuştur. Aynı etnik kimliğe sahip insanların sayıca azınlık durumunda oldukları bir toplumda ne tür sosyal ilişkiler geliştirdikleri çalışmamın bir diğer araştırma konusu olmuştur. Nitekim bölgede din değişimi yaşayıp Müslüman olmuş Ermenilerin Hristiyan veya başka dine mensup Ermenilere oranla sayıca daha fazla olmaları ve aynı etnik kimliğe sahip olsa bile farklı dine mensup olmaları birbirlerine yaklaşımlarını belirleyen en temel iki etken olduğunu söylenebilir. Bölgede Ermeni olmayan Müslümanların araştırma grubuna yaklaşımlarının sosyal ilişkilerine ne gibi yansımalarının olduğu da çalışmada irdelenmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili araştırmalar yapılmak istenmesinin sebeplerden biri, İstanbul’da yaşayan ve sonradan Müslüman olmuş Ermeni bir kadın ile yapılan görüşmenin içerdiği verilerdir. Sonradan Müslüman olduğunu söyleyen bu kadın, din değiştirdiği için aile tarafından dışlandığını hatta ailesinin yanında örtüsünü çıkarmak zorunda kaldığını anlatmıştır. Buradan yola çıkarak aynı durumun araştırma yapılan bölgedeki Ermeniler için de söz konusu olup olmadığının izleri sürülmeye karar verilmiştir. Çalışılar köyünde yaşayan Hristiyan Ermeni ailenin Müslüman olan Ermenilere olumlu bir yaklaşımlarının olduğu söylenebilir. Çalışılar köyünde görüşme yapma imkânı bulunan aile dışındaki diğer Ermenilerin, 1940’lı yıllarda Müslüman oldukları bilgisine ulaşılmıştır. Hristiyan Ermeni aile, yapılan sohbette aynı etnik kimliğe sahip ancak farklı dinlere mensup ailelerin birbirlerine yaklaşımlarının nasıl olduğu sorulduğunda şöyle bir yanıt alınmıştır:

Hayır, onlara herhangi kötü bir gözle bakmıyoruz. Burada herhangi bir olayda bir problem de yaşamış değiliz. Aramızda bir sıkıntı yok. Zaten biz burada herhangi bir problem yaşamış olsaydık burada kalamazdık. Köylülerle ilişkimiz iyi

herhangi bir baskı yok olsaydı burada barınamazdık zaten. (Çiftçi, 37 yaş, Sason: Çalışırlar köyü)

Çalışırlar köyünde Hristiyan Ermeni aile olan bu insanların köyde yaşayan ve Müslüman olmuş diğer Ermenilerle gündelik ve sosyal hayatta problem yaşamamalarının temelinde, görüşmecinin de ifade ettiği gibi yaşanan herhangi bir sıkıntıda köyde kalamayacakları korkusu gelmektedir. Nitekim köyün ulaşımına en uzak yerine kadar sürüklenmek zorunda kalan bu insanların sahip oldukları bu korku ve endişelerden dolayı herhangi bir sıkıntı yaşamak istemedikleri anlaşılmaktadır. Hasköy merkezde, bölgedeki Hristiyan ve Müslüman Ermeniler hakkında araştırmaları olan görüşmeci, din değişimi yaşamamış Ermenilerin Müslüman olan Ermenilere farklı gözle baktıklarını, “*Tabi ki de dışlıyorlar onlar bile sana dönme diyorlar.*” şeklinde belirtmektedir. Görüşmeci konuşmasının ilerleyen bölümlerinde konu hakkındaki fikrini daha detaylı bir şekilde ifade etmektedir:

Daha geniş bir şekilde ifade edersem Türkiye dışındaki Ermeniler Türkiye’deki Ermenileri sevmez. Hristiyan Ermeniler Müslüman Ermeniler istemez. Türkiye dışındaki Ermeniler Türkiyeli Ermenileri bize sahip çıkmadınız adam olsaydınız bizimle beraber savaşırdınız göç ederdingiz diye suçlarlar. (Memur, 37 yaş, Muş: Hasköy)

İstanbul’da yaşayan Hristiyan Ermeni akrabalarını sık sık ziyaret ettiğini söyleyen görüşmeci, konu ile ilişkili olarak başından geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır:

İstanbul’da Hristiyan Ermeni akrabalarımın ve arkadaşlarımın yer aldığı bir düğüne katıldım. Orada yaşlı bir adam gelip bana dedi ki; hayırdır sen kimsin, kimlerdensin, ben buradaki herkesi tanıyorum da seni tam tanımadım. Ben de dedim ki, ben Sason Ermenilerdenim. Adam bana kızdı, benimle dalga geçti. Sen Ermeni falan değilsin dedi. Ben de dedim ki, Elhamdülillah Müslüman’ım önce onu belirteyim ama Ermeni torunuyum. Adam dedi ki, sen Ermeni falan değilsin. Ondan sonra dedi ki, Muş’ta kimi tanıyorsun. Dedim ben beş yüze yakın kişi tanıyorum, Ermeni olan. Adam dedi ki, sen nerden tanıyacaksın, Türkleşmiş, Müslümanlaşmış, Osmanlı torunu olmuşsun diyip hakaretler etmeye başladı. Yani onların arasında Müslümanları seven de var sevmeyen de var. Aşırı olanlar da var olmayanlar da var. Dink gibi insanlara yakın olan insanları seven tipler de var. Hrant Dink’in amacı burada yaşamak, burada kalmak, hayatını burada sürdürmektir. Çünkü dışarıdaki Ermeniler Türkleri sevmezler neden biliyor musun? Derler ki siz bizimle savaşmadınız, savaşsaydınız öldürdünüz,

ölmeseydiniz bizimle buraya gelirdiniz. Şimdi ben sana özel bir şey anlatayım. Malatyalı tanıdığım Hristiyan Ermeni bir arkadaşım var. Bu şimdi Malatya'daki Müslüman Ermeni akrabalarını buluyor, onların yanına onlarla konuşmaya gidiyor. Akrabaları onu kabul etmiyor. Neden sizce? Çevredeki baskıdan, çevreden dışlanmaktan korktukları için kabul etmiyorlar. (Memur, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Başka bir görüşmeci ise yukarıda anlatılan durumun kendisi için söz konusu olmadığını, Ermenistan'daki akrabalarının din değiştirdiği için kendisini dışlamadığını, hatta Ermenistan'da bulunduğu süre zarfında dini anlamda kendisine çok saygı gösterdiklerinden bahsetmektedir:

Hayır, kesinlikle bir tepkileri yok. Bu konuda bana bir itirazları yok. Benden tek istedikleri şey ırkını değiştirmememdir. Irkını unutma bize yeter diyorlar. Bu yüzden bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşamadım. Hatta oraya gittiğim zaman sırf helal et yemem için helal şartlarda kesilmiş hayvanın etini pişirirlerdi bana. Ya da canlı bir hayvan getirip İslami usullere göre kesmem isterlerdi. Sırf kendi dinime göre helal et yemem için bunu yaparlardı. Bu konuda çok saygılılar bana. (Ahmet, 40 yaş, Sason: Merkez)

Araştırma boyunca, Müslüman Ermenilerin kendi aralarında ne gibi ilişki ağları kurduklarının izleri sürülmeye çalışılmıştır. Özellikle azınlık durumunda yaşadıkları bir toplumda bir araya geldikleri cemaat, dernek vb. kurumların olup olmadığı meselesi irdelenmiştir. Bu çerçevede bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin bir araya geldikleri bir cemaat veya dernek gibi kurumlarının olmadığı bilgisine ulaşılmış; altında yatan nedenin, toplumsal bazı kaygılar olduğu görülmüştür. Özellikle Ermeni olmayan Müslümanlar, bu tür kurumlara yaklaşımlarının pek olumlu olmadığı tespit edilmiştir. Hasköy'de pazarlamacı olarak çalışan Müslüman bir Ermeni'ye, "*Müslüman Ermenilerle dayanışma vb amaçlarla bir araya geldiğiniz bir kurumunuz var mı?*" sorusuna, "*Öyle bir takıldığım dernek cemaat yok. Yani hiçte bu konuda bir ihtiyacım olmadı, bir arayış içinde olmadım*" (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy) şeklinde yanıt vermiştir. Aynı soru Sason'da esnaf olan Müslüman bir Ermeni'ye sorulduğunda da benzer bir cevap alınmıştır: "*Yok, öyle bir takıldığımız bir şey yok. Buradaki Ermeniler genellikle halkla iç içe sorunlarını da birlikte çözer sıradan bir insanların yaptığı gibi*" (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez). Muş merkezde öğretmen olan bir diğer görüşmeci ise bu

konu hakkında şunları söylemiştir:

Yok, hocam zaten bölgede hiç yok. Biz problemlerimizi aile arasında çözeriz. Biz de aşiret anlayışı yok. Bizimkiler kendilerine “muhacir” derler. Göç ettikleri için bu ismi kullanırlar ve bu da ailenin dağılık olmasına sebep olmuş. Herkes farklı yerlere gitmiş göç etmiş. Bu anlamda ciddi birlik yok. Tabi bizim de bir araya geldiğimiz dönemler oluyor. Belli başlı bir aile büyüğü yok. Ataerkil bir ailemiz yok. Biz buranın kültür ve geleneğine göre yaşıyoruz. (Öğretmen, 26 yaş, Muş: Merkez)

Araştırma alanında Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğu ya gerek duymadıkları için ya da farklı bazı kaygı ve sebeplerden ötürü böyle bir oluşum içerisinde olmadıklarını söylemişlerdir. Aslında Muş ilinin merkezini dışarıda tutarsak araştırmanın diğer alanlarında böyle bir dayanışma oluşturmaları için imkânlarının da kısıtlı olduğu söylenebilir. Nitekim küçük yerleşim yerlerinde insanlar böyle oluşumlardan ziyade aile ziyaretleri, yas ve düğün gibi ortamlarda sosyal ilişki ağları kurmaktadır.

Sosyal hayatı kuran bir diğer ilişki biçimi evliliktir. Ermeni toplumunda evlenmek isteyen iki genç arasında evliliğe mani bir durumun olmamasına dikkat edilmekte; genellikle başka millet veya mezhepten kimseyle evlenmek hoş karşılanmamaktadır. Buna rağmen nadiren de olsa başka mezhepler ve topluluklarla kız alıp verme durumları olmuştur. Özellikle Ermeniler ve Süryaniler Hristiyan oldukları için zaman zaman birbirlerinden kız alıp vermişlerdir. Nitekim sahada Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğu Ermeni olmayan Müslümanlarla ilişkilerinin iyi olduğunu ifade ederken özellikle kız alıp verdiklerinin altını çizmişlerdir. Müslüman Ermenilerin hem kendi aralarında hem de diğer etnik gruplardan insanlarla kız alıp verdikleri gözlemlenmiştir. Hatta Müslüman Ermenilere, diğerleriyle sosyal ilişkiler hakkında sorulan sorulara birçoğu, *“bir problemimiz yok, birlikte yaşıyoruz hatta kız alıp vermişiz, akraba olmuşuz.”* şeklinde yanıtlar vermişlerdir. Ancak Sungu’da esnafılık yapan ve Ermeni olmayan Müslüman görüşmeci, Ermeni kökenli kişilere kızını vermeyeceğini, aynı etnik ve dini kimliğe sahip akrabalarıyla kız alıp verdiklerini ifade etmektedir:

Hayır, kız alıp verme durumu yok. Köyde özünü koruyan değişmeyen tek aile biziz, hepimiz akrabayız. Bu yüzden %1 dışında dışarıya kız alıp vermeyiz. Yani biz çok birimize kırgın olsak da birimize sert olsak da böyle durumlarda birimize çok bağlıyız. Yani sonuç olarak ben vermem, çünkü benim kızım yok ama olsa da vermem. Çünkü Müslüman'a kızımı veririm. Tamam, Müslüman olmuş ama içini bilmiyorsun. Tamam, namaza gidip geliyorlar çok dindarlar ama çok temiz insanlardır. Ben şimdi size şöyle diyeyim şimdi bir Müslüman'ız. Başka bir yere bizi götürseler bizim içimizi ne kadar değiştirebilirler ki. Fikrimizi ne kadar değiştirebilir. Her gün Arakanda insanları kesiyorlar ama dinlerinden vazgeçmiyorlar. (Esnaf, 40 yaş, Muş: Sungu)

Hasköy'de esnaflık yapan Müslüman bir Ermeni, sadece Ermenilerle değil, farklı etnik kimliğe sahip kişilerden de kız alıp verdiklerini söylemektedir:

Hayır yok. Mesela ben buranın yerlisi olan biriyle evliyim. Yani öyle bir durum yok. Biz de kız veriyoruz sana bunu söyleyen kimse demek bizi çekemiyor ya da bizim iyiliğimizi istemiyordur. Tabi eskiden bu tür durumların olduğu söyleniyor. Ancak şuan öyle bir şey yok. Aynı masadayız düğünümüz bir taziyemiz bir, iyi ve kötü günde biriz. Bunun sebebi de şudur eski kafalar dediğimiz kişiler yavaş yavaş Allah rahmet eylesin vefat ediyorlar. Yeni kafalar dediğimiz gençler bir araya geliyor. Birlikteler ve bu tür problemler yavaş yavaş ortadan kalkıyor. Bu da o düşünceyi, ayrımcılığı yok ediyor. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Hasköy'de mahalle muhtarlarından ilçede yaşayan Ermenilerin kendi aralarında evlilik ilişkilerinin ne düzeyde olduğuna dair bilgiler elde edilmiştir. Muhtarlardan biri Müslüman Ermenilerin büyük oranda kendi etnik kimliklerine sahip olanlarla evlilik yaptıklarını, *“Yüzde seksen oranında kendi akraba içlerinde evlilik yapıyorlar. Ancak dışarıdan da kız alıp veriyorlar.”* (Muhtar, 37 yaş, Muş: Hasköy) şeklinde belirtmiştir. Muş merkezde yaşayan Müslüman bir Ermeni, kendi içlerinde akraba evliliğinin yaygın olduğunu ifade etmiştir:

Bizim ailede iç evlilik durumu var. Kız alıp verme durumları daha çok aile içerisindeki o dar çerçevede yapılmış. Dışarıya çok fazla kız alıp verilmemiş ama ben yabancı biriyle evlendim. (30 yaş, Muş: Merkez)

Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuç; Müslüman Ermenilerin evlilikte etnik aidiyete bağlılık tercihlerinin farklılık göstermesidir. Bu farklılığın ise birbirlerinden farklı kaygılara sahip olmalarıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Özellikle Hasköy'de

yaşayan Ermenilerin dini, gündelik ve sosyal hayatta toplumla uyum kaygısı göttüklerini ve bundan ötürü Arap Müslümanlarla evliliği öncelediklerini ileri sürebilir. Bununla birlikte Hasköy'ün küçük bir yerleşim yeri (nüfusu yaklaşık 15.000) olması ve Ermenilerin azınlık konumunda olmaları (Müslüman Ermeni nüfusu yaklaşık 1000) da iç evlilik yapmayı sınırlandıran bir diğer sebep olarak düşünülebilir. Sungu'da Ermeni nüfusunun Hasköy'e oranla daha düşük olması orada yaşayan Müslüman Ermenilerin dinsel ve sosyal anlamda çoğunlukla daha fazla bütünleşmesi düşüncesini beraberinde getirebilmektedir. Nitekim Sungu'da yaşayan Arap Müslümanların, Ermenilerin Müslüman olmadıkça burada hayata tutunamayacaklarını söylemesi de Ermenilerin hem dini yaşantı anlamında hem de sosyal ilişkileri anlamında bölgede nüfus olarak daha kalabalık durumda olanlarla evlenmelerini gerektirmektedir. Çünkü bu durum Müslüman Ermenilerin başka etnik kimliğe sahip insanlarla sosyal hayatın tüm alanlarında ilişkiler geliştirebilmesinin en önemli yollarından biridir. Bölgede yaşayan Ermenilerin bunun farkında oldukları ve buna göre ilişki ağları geliştirdikleri görülmektedir. Sason'un İstanbul gibi büyük şehirlere göç vermesi, özellikle Sason'da yaşayan Ermenilerin bazılarının göç etmesi, geride kalanların ise göç edenlerle yakın ilişkilerini sürdürmeleri, burada yaşayan Ermenilerin kendi aralarında evliliği tercih etmelerini etkileyen en önemli etmenlerin başında gelmektedir. Göç eden akrabalarının büyük şehirlerde ekonomik anlamda zenginleşmesi ve Sason'a göre çok daha özgür bir şekilde yaşamını sürdürmesi, geride kalanların yaşadıkları kaygı ve endişeleri azaltmaktadır. Bunun yanı sıra Sason'da yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun ekonomik gelirlerinin yüksek olması ve toplumsal statü bakımından saygın konumları toplumla bütünleşme kaygısını azaltmaktadır.

SONUÇ

Müslüman Ermeniler: Muş ve Sason örneği başlıklı bu araştırma, din sosyolojisinin yaklaşımları ve anlamacı/yorumlamacı bakış açısıyla etno-dini bir grup olan Müslüman Ermenileri konu edinen bir çalışmadır. Araştırmada elde edilen verilere göre, Ermenilerin nasıl algılandığı konusunda araştırma yürütülen sahada genellikle din merkezli bir bakış açısı hâkimdir. Başka bir ifadeyle araştırmada Ermenilerin nasıl algılandığı konusunda en sık karşılaşılan verilerden biri Ermeniliğin Hristiyanlıkla eş değer görülmesidir. Bununla birlikte araştırma yapılan Muş ve Sason'da Ermeniliğin etnik bir kimliğe karşılık geldiğini düşünenler de vardır. Bu bağlamda sahada yapılan gözlemler sonucunda Ermeniliğin din olarak algılanmasının toplumlar arasında ayrımcılıklara sebebiyet verdiği de ifade edilebilir. Bu durum Ermenilerin toplum tarafından diğer Müslümanlar gibi tam olarak içselleştirilmediklerini de göstermektedir. Yakın geçmişte yaşananlara ilişkin hatıraların hafızalarda henüz diri olması araştırma yapılan bölgede Ermeniliğin etnik bir kimlikten ziyade bir din olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu algıya rağmen araştırma sürecinde Müslüman Ermenileri geleneklerine sahip çıkan, asil ve dürüst insanlar olarak gören görüşmeciler de bulunmaktadır.

Araştırmada Müslüman Ermeniler için, toplumun çoğunluğu tarafından Dönme ve Bavfille (babası kâfir) isimlendirilmeleri kullanılmaktadır. Ancak Müslüman Ermenilerin neredeyse tamamının kendilerini daha çok Arap hissettikleri, Dönme ve Bavfille isminden ziyade Müslimin ismini kullandıkları görülmektedir. Müslüman Ermenilerin gündelik hayat ilişkilerinde bazı endişelerinin yanı sıra kendilerini toplumla

özdeşleştirmenin bir yolu olarak bu aidiyetlerini vurguladıkları söylenebilir. Müslüman Ermenilerin topluma ayak uydurmanın bir yolu olarak güvene dayalı ekonomik ilişkiler geliştirdikleri de ifade edilebilir. Nitekim araştırma alanında Müslüman Ermenilerin ekonomik ilişkilerinde düzenli ve tertipli kişiler olarak tanımlandıkları tespit edilmektedir. Bununla birlikte Ermenilerin çok inatçı insanlar olduklarını belirten görüşmeciler de vardır. Ayrıca sınırlı sayıda da olsa Ermenileri sert ve katı bir mizaca sahip kişiler olarak görenler de mevcuttur. Muş ve Sason'da yaşayan bazı Ermeniler hakkındaki bu tanımlamalar Erving Goffman'na ait bedensel, ahlaki ve kabilesel *damga* kavramının örnekleri olarak ifade edilebilir. Ermenilerin toplumda Hristiyanlıkla eş değer görülmelerinin kabilesel damgayı, katı-sert mizaçlı ve inatçı olarak görülmeleri de ahlaki damgayı yansıttığı söylenebilir. Bu damgalamalar Müslüman Ermenilerin kendilerini dinsel açıdan içinde bulundukları topluma ait hissetmelerinin önünde bir engel olduğu için Müslüman Ermeniler Müslimin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Müslüman Ermenilerin bazılarının Müslümanlaşmanın da etkisiyle etnik anlamda Araplaştıkları söylenebilir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde Ermenilerin bazılarının Suriye ve Irak'tan Sason'a oradan da Muş bölgesine göç etmeleri, göç ettikleri bölgede yaşayan topluluklarla dini ve kültürel etkileşimlerinin bir sonucu olarak Araplaştıkları da söylenebilir. Hasköy ve Sungu'da Müslüman Ermenilerle Ermeni olmayanlar arasındaki sosyal hayat ilişkilerinin iç içe geçmiş olması, evlilikler yoluyla akrabalık bağının oluşması bu iki etnik grup arasındaki dini ve kültürel etkileşimlerin yoğun olarak yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu etno-dini grubun çoğunluğunun, Araplaşmaya rağmen, Ermenilik bağlarını kabul etmeleri, etnik kimliklerin kültür ve din ile yakın ilişkisini göstermektedir.

Muş ve Sason'da Müslüman Ermeniler, toplum tarafından genellikle dindar olarak görülmektedirler. Ancak az dindar olduğunu veya hiç dindar olmadığını söyleyen Müslüman Ermeniler de vardır. Bunun yanı sıra öğretmen, doktor, muhtar vb. sosyal statüleriyle kendilerini topluma bu şekilde kabul ettirmiş ve bu statüleriyle saygınlık kazanmış Müslüman Ermenilerin dini inanç ve yaşayış hassasiyetlerinin daha düşük

olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda Müslüman Ermenilerin özellikle cami, yas evi ve arkadaş toplantısı gibi mekânlarla ilintili dinsel hassasiyetleri Ermenilerin sosyal ilişkilerinde saygınlıklarını kaybetme kaygısıyla da irtibatlı olarak düşünülebilir. Nitekim Müslüman Ermenilerin sosyal ve kültürel anlamda var olabilmeleri için dinin belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmeleri gerektiği, Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından vurgulanmaktadır.

Müslüman Ermenilerin dindarlığında, türbe ziyareti, muska yaptırma, büyü ve nazar inanışları gibi popüler dindarlık biçimleri önemli bir yere sahiptir. Özellikle türbe ziyareti ve muska yaptırma gibi popüler dindarlık biçimlerinin Müslüman Ermeniler arasında yaygın olarak uygulandığı tespit edilmiştir. Popüler dindarlık biçimlerinin türbe ziyareti gibi kamusal ortamlarda gerçekleşiyor olması, Müslüman Ermenilerin dindarlıklarını görünür hale getirmiştir.

Müslüman Ermenilerin geleneksel inanç ve uygulamalarının kendileri dışında kalan Müslümanların uygulamalardan farklı olmadığı görülmüştür. Hem sayıca azınlık olan hem de din değişimi yaşamış olan bu etno-dini grubun toplumun hâkim kültüründen etkilenmemesinin neredeyse imkânsız olduğu söylenebilir. Buna rağmen din değişimi yaşamış bazı toplulukların hâkim kültür içerisinde eski inanç ve geleneklerini sürdürdükleri, hatta bazı kültürel uygulamalarının toplumun diğer kesimlerini de etkilediği ifade edilebilir. Bu durumun Muş ve Sason'da yaşayan Ermeniler için de geçerli olduğu tespit edilmiştir. Örneğin güzel, zeki ve çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına haç işareti yapılması, Ermeni olmayan bazı Müslümanlar tarafından da uygulanmaktadır. Ayrıca Sason'un köylerinde genç kızların çeyiz hazırlarken haç şeklinde işlemeler yapması, Sungu'da Ermeni bir teyzenin, Ermenilikten kalma bir gelenek olarak bilinen, bayramlarda yemek yapıp dağıtma âdetini sürdürmesi bu konu için diğer örnekler olarak ifade edilebilir.

Müslüman Ermenilerin çok azı Ermeniliklerini isteyerek ve rahatlıkla ifade edebildiklerini söylemişlerdir. Bununla başa çıkmanın bir yolu olarak Müslüman

Ermenilerin çoğu Ermeni isminden ziyade Müslimin ismini tercih etmekte; ancak Ermeni olmayan bazı Müslümanların, Müslüman olsa bile Ermenilere karşı gündelik hayat ilişkilerinde dışlayıcı bir yaklaşıma sahip olmaları Ermenilerin toplumun bir kısmı tarafından halen içselleştirilemediklerini göstermektedir. Buna rağmen, Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayanlar arasında *biz-siz-onlar* gibi keskin etnik bir ayrım yaşanmamaktadır. Benzer şekilde araştırma alanında Müslüman Ermeniler, gündelik hayatın akışı içerisinde sosyal, ekonomik vb. herhangi bir alanda dışlanmamışlardır. Müslüman Ermenilerin kendi aralarında azınlık durumunda yaşadıkları bir toplumda bir araya geldikleri cemaat, dernek vb. kurumların olmadığı da söylenebilir. Hasköy’de yaşayan Ermenilerin evliliklerinde etnik aidiyete bağlılığı incelemedikleri, dini ve sosyal anlamda toplumla uyum kaygısı güttükleri için Arap Müslümanlarla evliliği öncelikledikleri ileri sürülebilir.

Etno-dini grupların dini ve sosyal hayat pratiklerini nitel yöntemin faydalandığı teknikleri kullanarak irdelemeye çalışmak, araştırılan grubun düşünce ve deneyimleri hakkında derinlikli bilgilere ulaşmayı sağlar. Bazı kaygı ve endişelerden ötürü bu araştırmada problem edilen konuların sadece erkek görüşmeciler üzerinden analiz edilmeye çalışılması, bu araştırmanın en önemli eksiği olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda, Müslüman Ermenilerin toplumsal cinsiyet konusunda Ermeni olmayan Müslümanlardan ayrışıp ayrışmadıkları meselesi, bu araştırmanın veri elde edemediği önemli eksikliklerinden biridir. Etno-dini grupları konu edinen çalışmalarda toplumsal cinsiyet konusunun analiz edilebilmesi için, araştırma yapılan sahada kadınlara mirastan pay verme, kız çocuklarının eğitimi, çok eşlilik gibi toplumsal cinsiyet meselesinin anlaşılmasına yardımcı olan konuların özellikle kadın görüşmeciler üzerinden irdelenmesi gerekir. Bunun yanında diğer dini gruplar gibi Müslüman Ermenilerin de kentleşme, küreselleşme, teknolojik yayılma ve siyaset gibi Türkiye’de yaşanan ve bütün sosyal grupları dönüştüren süreçlerle irtibatlı olarak çeşitli araştırmalara konu edilmesi önemli bir ihtiyaçtır. Bu çalışma da bu yönde yürüme çabasının ilk aşaması olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- AKÇAM, Taner, **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2014.
- AKÇAM, Taner, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Su Yayınları, İstanbul 2001.
- AKSOY, Gürdal, **Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- AKŞİT, Bahattin, Recep ŞENTÜRK, Önder KÜÇÜKURAL, Kurtuluş CENGİZ, **Türkiye’de Dindarlık**, (Ed.)Berna AKKIYAL, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- AKTAY, Yasin, **Türk Dininin Sosyolojik İmkânı: İslam Protestanlığı ve Alevilik**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- AKYÜZ, Niyazi(Ed.), **Dini Gruplar Sosyolojisi**, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2016.
- ANTHONY, Giddens, PHILIP W. Sutton, **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016.
- ARSLAN, Mustafa, **Türk Popüler Dindarlığı**, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- ASLAN, Esra, **Şehirleşme Ve Din: Diyarbakır’da Kadın Dindarlığı**,(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2014.
- AYDOĞAN, Ramazan, **Cezaevi Sonrası Denetimli Serbestlik Sürecindeki Hükümlülerin Suç, Damga Ve Sosyal Dışlanma Bağlamında İncelenmesi**, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018.
- BOZKURT, Veysel, **Değişen Dünyada Sosyoloji**, Ekin Yayınevi, Bursa 2017.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, Özcan AYGÜN, Ebru Kılıç ÇAKMAK, Şirin KARADENİZ, **Araştırma Yöntemleri**, Pegem Akademi, Ankara 2016.

- CAN, Serdar, **Nenemin Masalları**, Nisan Yayıncılık, İstanbul 2015.
- ÇAPÇIOĞLU, İhsan, Niyazi AKYÜZ(Ed.), **Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi**, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- ÇELİK, Adnan, Namık Kemal DİNÇ, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakır**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- ÇETİN, Fethiye, **Anneannem**, Metis Yayıncılık, İstanbul 2016.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, Durmuş ARIK(Ed.), **Halk İnanışları**, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- ERTAŞ, Kasım, **Sosyo-Kültürel Açidan 19. Yüzyılda Diyarbakır Ermenileri**, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü”), İstanbul 2014.
- ERTEN, Hayri, **Diasporada Dini Yaşamak**, Palet Yayınları, Konya 2014.
- GEORGE, A.Bournoutian, **Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, (çev.), Ender ABAOĞLU ve Ohannes KILIÇDAĞI, Aras Yayıncılık, Ankara 2016.
- GERAY, Haluk, **Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş**, Ütopya Yayınevi, Ankara 2017.
- GEZİK, Erdal, **Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- GOFFMAN, Erving, **Damga**, Şerife GENİŞ, Levent ÜNSALDI, S.N. AĞIRNASLI(çev.), Heretik Yayıncılık, Ankara 2014.
- GÜLEÇ, Melda Medine, **Sosyolojik Açidan Türk Halk Dindarlığı**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- GÜLTEKİN, Ahmet Kerim, **Tunceli’de Sünni Olmak**, Berfin Yayınları, İstanbul 2010.
- GÜNAY, Ünver, Celalettin ÇELİK, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Karahan Kitapevi, Adana 2006.
- GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- GÜNAY, Ünver, **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Kitapevi, Ankara 2012.
- HARMANŞAH, Rabia, Z. Nilüfer NAHYA(Ed.), **Etnografik Hikâyeler**, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- HÜLÜR, Himmet, Ahmet KALENDER, **Sosyo Politik Tutumlar ve Din**, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2003.
- JAMES, William, **Dinsel Deneyimin Çeşitleri**, İsmail Hakkı YILMAZ(çev.), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.
- KANTARCI, Şenol, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- KARASAR, Niyazi, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2017.
- KESKİN, Necat, **Akışkan Kimlikler: Etnik Ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2014.
- KİMBERLY, Hart, **Modernliği Dokumak: Bir Batı Anadolu Köyünde Hayat, Aşk, Emek**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- KİRMAN, M. Ali, Abdullah ÖZBOLAT, **Kültür ve Din**, Karahan Kitapevi, Adana 2014.
- KOÇAŞ, M. Sadi, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.
- KÖSE, Hulusi, KALLOSHYAN Kevork, ARSLANOĞLU Elif Naime, **Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış**, İstanbul 2015.
- KÜLEKÇİ, Cahit, **Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- KÜMBETOĞLU, Belkis, **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2015.
- L. BERGER, Peter, **Kutsal Şemsiye**, Ali ÇOŞKUN(çev.), Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.
- L. BERGER, Peter, **Sosyolojiye Çağrı**, A. Erkan KOCA (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- L.PARK, Cyrstal, Raymond F.PALOUTZİAN,(der.), **Din ve Maneviyat Psikolojisi:**

Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları, İhsan ÇAPÇIOĞLU, Ali AYTEN(çev.ed.), Phoneix Yayınevi, Ankara 2013.

L.PARK, Cyrstal, Raymond F.PALOUTZIAN,(der.), **Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları**, İhsan ÇAPÇIOĞLU, Ali AYTEN(çev.ed.), Phoneix Yayınevi, Ankara 2013.

LAURE, Marchand, Guillaume PERRIER, **Türkiye ve Ermeni Hayaleti: Soykırımın İzinde Adımlar**, (çev.), Renan AKMAN, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

MACİONİS, John, **Sosyoloji**, (çev.), Vildan AKAN, Nobel Yayınları, Ankara 2015.

MAHCUPYAN, Etyen, **İçimizdeki Öteki: Ermeni Meselesinde Kopuş, Süreklilik Ve Tıkanma**, Profil Yayıncılık, İstanbul 2015.

MARDİN, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

MARDİN, Şerif, **Din Ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

MARDİN, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Osman AKINHAY, Derya KÖMÜRCÜ (çev.), Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2005.

MENDRAS, Henri, **Sosyolojinin İlkeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

MIGİRDİÇ, Margosyan, , **Söyle Margos Nerelisen?**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.

MIGİRDİÇ, Margosyan, **Biletimiz İstanbul’a Kesildi**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015.

MIGİRDİÇ, Margosyan, **Gâvur Mahallesi**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2017.

MINTZURI, Hagop, **Armıdan Fırat’ın Öte Yanı**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

N.ŞİMŞİR, Bilal, **Ermeni Meselesi(1774-2005)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2013.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

OKUMUŞ, Ejder, **Din ve Kültür**, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017.

OKUMUŞ, Ejder, **Dinin Gölgesinde**, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017.

OKUMUŞ, Ejder, **Dinin Meşrulaştırma Gücü**, Ark Kitapları, İstanbul 2005.

OKUMUŞ, Ejder, **Dinin Toplumsal İnşası**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

ORAN, Baskın, **Etnik ve Dinsel Azınlıklar**, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2018.

ORAN, Baskın, **Türkiye’de Azınlıklar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

OYMAN, Nihat, **İrk, Etniste Ve Din: Van Örneği**, (Yüksel lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2016.

ÖZBEN, Mevlüt, **Sosyolojik Kafa**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.

ÖZMEN, Abdurrahim, **Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006.

ÖZYÜREK, Esra, **Müslüman Olmak Alman Kalmak**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

PETER B., Clarke(der.), **Din Sosyolojisi: Çağdaş Gelişmeler**, İhsan ÇAPÇIOĞLU(çev. ed.), İmge Kitapevi, Ankara 2012.

PETER B., Clarke(der.), **Din Sosyolojisi: Kuram ve Yöntem**, İhsan ÇAPÇIOĞLU(çev. ed.), İmge Kitapevi, Ankara 2012.

PETER B., Clarke(der.), **Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya**, İhsan ÇAPÇIOĞLU(çev. ed.), İmge Kitapevi, Ankara 2012.

RİCHARD, G. Hovannisian, **Tarihi Kentler Ve Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.

SAĞIROĞLU, Ali Zafer, **Türkiye’de Etnisite, Din Ve Ön Yargı: Üniversite Öğrencileri Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2014.

SEYFELİ, Canan, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,2009,Cilt:11, Sayı:2,1-10.

SEYFELİ, Canan, “Ermeni Kaynaklarına Göre Batman ve Çevresi”, **1. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu**, Batman (15-17 Nisan 2008),19-29.

SEYFELİ, Canan, “Ermeni Milli Kimliğin Oluşumunda ve Korunmasında Kilise’nin Rolü”, **Çok Kültürlülük Konferansı**, Diyarbakır,(27-28 Kasım 2005),33-43.

SEYFELİ, Canan, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnanışları”,

- Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, 30, 149-160.
- SEYFELİ, Canan, “Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin Yapısı: Ermeniler Örneği”, **Milel ve Nihal Dergisi**, 2005, Cilt:2, Sayı:2, 125-156.
- SEYFELİ, Canan, “Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları”, **1.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır (20-22 Mayıs 2004), 763-767.
- SEYFELİ, Canan, **Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler**, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2015.
- STEPHANE, Dufoux, **Diasporalar**, Işık ERGÜDEN(çev.), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınları, Ankara 2011.
- TAŞĞIN, Ahmet, **Dile Gelen Alevilik**, Çizgi Kitapevi, Konya 2013.
- TAŞĞIN, Ahmet, **Diyarbakır ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2003.
- TAŞĞIN, Ahmet, Eyyüp TANRIVERDİ, Canan SEYFELİ(Ed.) **Süryaniler ve Süryanilik 1.2.3**, Orient Yayınları, Ankara 2005.
- WACH, Joachim, **Din Sosyolojisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995.
- YAMAN, Ömer Miraç, **Apaçi Gençlik**, Bir Yayıncılık, İstanbul 2016.
- YAPICI, Asım, **Din Kimlik Ön Yargı Biz ve Onlar**, Karahan Yayınları, Adana 2004.
- YEŞİLMEN, Halit, **Mahallemiler ve Ebruli Kültürün Ağırbaşlılığı: Değişim Kültür Din**, Çizgi Kitapevi, Konya 2017.
- YILDIRIM, Ali, Hasan ŞİMŞEK, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.
- YILMAZ, Altuğ(Ed.), **Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı**, Boğaziçi Üniversitesi İstanbul (2-4 Kasım 2013).
- YILMAZ, Altuğ, **Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

ZAFER, Cem, **Mardin Yöresi Süryanilerinde Dini Ve Sosyal Hayat**,(Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ 2012.

